

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ
ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ**

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ

СЎЗДАГИ ЎЗЛИК

ТОШКЕНТ – 2013

УДК: 372.4(072)

ББК 74.202

И-71

Ушбу китоб ИТД 1-52 рақамли “Ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясида адабиётнинг таъсири ва аҳамияти” мавзусидаги давлат гранти лойиҳаси доирасида тайёрланди. Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулнинг мустақиллик йилларида адабиётнинг ўрни ва роли, унинг ёшлар тарбиясига таъсири, айниқса, мумтоз ва тасаввуф адабиётининг назарий масалалари ҳақидаги илмий мушоҳадалари ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Китобдан Навоий шеърларининг шарҳ ва талқинлари ҳам ўрин олган. Ушбу китоб умумий ўрта таълим мактаб, АЛ — ўқувчиларига, КХК, ОТМ талабалари, адабиёт ўқитувчилари ва тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Каромат Муллаҳўжаева *филология фанлари номзоди*

Такризчилар:

Эргаш Очилов *филология фанлари номзоди*

Гулбаҳор Ашурова *филология фанлари номзоди*

Наширга тайёрловчи:

Сирдарёхон Ўтанова *филология фанлари номзоди*

© Иброҳим Ҳаққул, 2013 й.
© “BAYOZ” nashriyoti, 2013 й.

МУСТАҚИЛЛИК ҲИКМАТИ ВА ҲИММАТИ (Муқаддима ўрнида)

Истиклол йиллари мумтоз бадий меросимизни янги нуқтаи назар билан ҳолис тадқиқ ва тарғиб этиш даври бўлганлигини изоҳлашга ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз. Чунки собиқ шўро салтанати замонида ўтмиш адабиётни тўлақонли тарзда ўрганиш, оммага танитиш йўлидаги тўсик, қаршилик ва мафкуравий таъқибларни ўйлашнинг ўзиёқ. Мустақиллигимиз эшик очган имконият ҳамда имтиёزلарни атрофлича тасаввур қилишга ундайди.

Мустақиллик ва классик адабиёт тадқиқи мавзуси – фикр миқёси анча кенг, факт ва маълумотларга бой, янги, ҳаттоки мунозарали тушунчаларни назардан ўтказишни ифодалайдиган мавзу. Шунинг учун биз унинг айрим бир жиҳати, диққатни қаратиш зарур деб билганимиз баъзи нукталарига тўхталиб ўтамиз.

Халқимиз истиклолни қўлга киритгунга қадар ҳам мумтоз санъаткорларимиз асарлари текширилиб, кўплаб нашрлар амалга оширилган. Бу жараённинг ютуқ ва камчиликларини ҳам ҳолис баҳолаш керак. Ана шунда “Қандай ўрганилган? Кўзланган бош мақсад нима эди?” деган саволларга ҳаққоний жавоб қайтариш заруриятга айланади. Ва табиийки, илмда эришилган ютуқ ҳамда янгиликлар ўз-ўзидан ўтмишдаги аҳволни танқидий баҳолашни ҳам кўндаланг қилиб кўяди.

Мумтоз бадий матнлар биз билганимиз, кўникканимиздан ташқари бошқача муносабат, таҳлил ва талқинда ўзга бир усул ҳамда услубда иш кўришни талаб қилади. Адабий меросимизга, хусусан, рус адабиётшунослиги кўзи билан қараб, янгилик яратишга чоғланиш энди онг ва шуур турғунлигидан далолат беради, ҳолос.

Демокчимизки, адабиётшунослик фани мустақиллик руҳи, эркин фикр завқи, қалбан ва маънан юрт, миллат тақдирига боғлиқликдан йироқ бир юмуш эмас. Зеро, озод ва мустақил мамлакатнинг илм-фани биринчи галда дид ва

савияси баланд, серғайрат шахсиятларни камол топтиришга хизмат этиши лозим.

Гул ва булбул тасвирларидаги такрордан безган бир донишманд шоир “Мен сенга гул илдизидаги нарсани кўрсатаман”, дейди. Анъанавий таъриф тавсифларга кўникиб кетган ўзбек адабиётшунослиги ҳали “илдиз”дан моҳият ахтаришгача етиб боргани йўқ...

Хўш, бунга қандай эришилади? Аслини олганда, ўз “мен”и ва менлигини билмаган, танимаган зотларнинг илм-фан оламига кириб, маърифатдан баҳс юритишга ҳеч ҳаққи йўқ. Дарвоқе, шахсияти чала ёки шахсиятсиз олим миллат руҳини теран идрок қилолмаганидек, миллий кадрият ва манфаатларнинг муҳофазасига ҳам қуч сарфлолмайди.

Шунинг учун ҳамма вақт, ҳамма замонларда босқинчи салтанатлар илм-фанда ҳам ўз тили, тарихи, дин ва адабиётига қарши боришдан тайсалламайдиган “билағон”ларнинг ҳаммоллигидан унумли фойдаланишган. Шу йўл, шу усулга таяниб совет давлати ҳам қарийб етмиш йилдан ортиқ муддат мобайнида тасаввуф ва тасаввуф адабиёти вакиллари асарларини ўқиб-ўрганишни таъқиқлади.

Ўзбек тасаввуф адабиёти туркий халқлар диний-ирфоний тафаккурининг бошланғич нуқтаси бўлиши билан бирга, унинг ривожланиш йўллари билан белгилаб берган марказдир. Чунки Хожа Аҳмад Яссавий тажрибаларини назардан соқит қилиб, тарикат нари турсин, туркий тасаввуфий адабиёт тарихи мавзусида ҳам сўзлаш душвордир.

Мустақиллик шарофати билан тасаввуф ва тарикатлар тарихи, тасаввуф адабиёти ва унинг йирик вакиллари – Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Нажмиддин Кубро, Сўфи Оллоҳёр кабилар ижодини ўрганишга кенг имкон очилганини алоҳида қайд этиш керак.

Бу иш, асосан, икки йўналишда олиб борилди: биринчиси, асарлар мобайнида ўқиб, ўрганиб келинган мутасаввиф шоирлар ижод намуналарини халққа яна етказиш. Иккинчиси, илмий тадқиқотчиликни йўлга қўйиш.

Аҳмад Яссавий “Ҳикматлар”¹ и босилиб чиққандан сўнг турли тадқиқотчилар томонидан “Девони ҳикмат” кетма-кет чоп қилинди.²

Бу китоблар эл орасида тез тарқалди. Айрим нашрлар қайта босилди. Демак, халқимиз “Девон”ни ихлос ва эътиқод билан ўқишга киришган. Яссавийнинг муаллифлигига ҳамон шубҳа-гумон туғдирмоқчи бўлганлар яссавийхонлик ҳодисасининг ҳақиқат ва моҳияти нимада эканлигини озроқ тушунишга уринса зиён қилмайди. Чунки икки-уч хорижлик олимнинг фикрларига ёпишиб олиб оёқ тираш билан энди ҳеч қанақа “башорат”гўйлик самара бермайди. “Девони ҳикмат”нинг ҳаётга қайтиши айтилган пайтда Мустақиллик ҳиммати ва ҳикмати дейишга ҳақлимиз.

Бундан йигирма беш йиллар муқаддам Ўзбекистонда яссавийшунослик деган алоҳида фан тармоғи бор деса, ҳеч ким ишонмасди. Боз устига, ўша пайтлар ким нима ёзган бўлса, деярли ҳаммаси Яссавий шахсияти, тариқати ва шеъриятига қарши тўқилган айбнома бўлган. Дарвоқе, яссавийшуносликнинг оёққа туриши мустақиллигимизнинг ёшидан унча фарқланмайди. Буни Пири Туркистон ва орифлар султонининг яшаган даври, ҳаёти, тариқати, ҳикматлари ва яратган мактабига мансуб шоирларга бағишланган илк илмий тўплам, рисола ва китобларнинг чоп бўлган вақтидан ҳам билиш мумкин.³

Мазкур асарлар фақат жумҳуриятимизда эмас, балки хорижда, жумладан, Туркияда эътибор топиб, улардан баъзиларининг таржимада чиқишини тасодиф деб бўлмайди.

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи, сузбоши ва изоҳлар муаллифи И.Ҳаққулов. – Тошкент, 1991.

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат (Нашрга тайёрловчи: Р.Абдушукуров, Тошкент, 1992); Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Янги топилган намуналар (Нашрга тайёрловчи: Н.Ҳасан, Тошкент, 2004); Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат (нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, Н.Ҳасан Тошкент, 2006); “Девони ҳикмат”нинг йиғма-кўчма матни (Нашрга тайёрловчи: М.Эшмухамедова, Тошкент 2008); Аҳмад Яссавий, Сулаймон Бокирғоний. Ҳикматлар қўлдан ёзи (Нашрга тайёрловчилар: Т.Қораев, А.Бозоров, Тошкент, 2011)

³ “Яссавий ким эди?” Мақолалар ва ҳикматлардан парчалар. Тўплаб, нашрга тайёрловчи Б.Дўстқораев, Тошкент, 1994); “Хожа Аҳмад Яссавий: ҳаёти, ижоди ва анъаналари (мақолалар тўплами) (Тошкент, 2001); И.Ҳаққул, Аҳмад Яссавий (Тошкент, 2001); Н.Жабборов, Хожа Аҳмад Яссавий – тасавуф осмонининг порлоқ кўши (Тошкент, 2004); Ҳ.Исломий. Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий (Тошкент, 2005); “Яссавий ҳикматларининг қўлёзма каталоги (Тузувчилар: М. Ҳасаний, Н.Тошев, Г.Жарим, С.Эсентемур, Туркистон, 2006); Н.Ҳасан. Яссавийшуносликка доир маъналар ва “Девони ҳикмат”. – Тошкент, 2012.

“Иккинчи Яссавий” номи билан шуҳрат топган Сулаймон Бокиргоний мероси бўйича килинган ишлар ҳам мафқуравий таъкиблардан қутулишнинг ёрқин мисолидир¹.

Адабиётнинг илдизига тегишли билим ва тасаввур нечоғлик тиник бўлса, унинг такомил ва таракқиётини таъминлаган омил ҳамда қонуниятлар ўшанча аниқ англашилади. Туркий адабиёт сарчашмалари – тошбитиклар, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”ини доимий тадқиқ қилиш миллатнинг тарихий ўзлигини англаш, жаҳон тамаддунидаги мавқе ва мартабасини ҳаққоний мушоҳада этишга рағбатлантиради. Эски тарихий, адабий манбаларни янгича мақсад ва маънавий-ахлоқий эҳтиёжлар билан тадқиқ қилинишнинг бир сабаби ана шу. Қадимшунос олимлар Б.Тўхлиев, Н.Раҳмоновнинг илмий-амалий ишлари шу маънода ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.

Умуман олганда, XV асргача бўлган адабиётимиз гўёки Алишер Навоийнинг дунёга келишига ҳозирлик кўриб, унинг ижод дарёсига шавқ ва шиддат ила шўнғишига имкон яратганга ўхшайди. Шу боис туркий адабиётдаги оламшумул ўзгариш, янгилаиш, юксалиш айнан Навоий даҳосининг самараси эди. Мустақиллик замони навоийшунослиги мавзусида биз олдин ҳам фикр юритганмиз. Бу ўринда буюк шоир таваллудининг 570 йиллигини нишонлаш арафасида килинган баъзи ишларни кўрсатиб ўтмоқчимиз.²

2011 йили амалга оширилган Тошкентда “Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти” мавзусида халқаро илмий-назарий анжмуан ўтказилиб, унинг материаллари яхлит китоб шаклида босилди. Бобоқалон шоир юбилейига энг лойиқ тухфа, ҳеч шубҳасизки, Тил ва адабиёт институти ходимлари томонидан Навоий тўла асарлар тўпламининг ўқувчилар кўлига

¹ Сулаймон Бокиргоний. Бокиргон китоби. (Нашрга таёрловчилар, сўзбоши ва изох муаллифлари И.Ҳаққул, С.Рафизиддин). – Тошкент, 1991.

² Қарағ: “Навоийнинг ижод олами”, 2-китоб – Тошкент, 2011; А.Қаюмов. “Дилқушо тақрорлар ва руҳафзо ашъорлар”. – Тошкент, 2011; И.Ҳаққул. “Навоийга қайтиш” Иккинчи китоб. – Тошкент, 2011; Ш.Сирожаидинов. “Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили”. – Тошкент, 2011; Э.Очилов. “Бир ҳовуч дур”. Тошкент, 2011; шу муаллиф. Алишер Навоий. – Тошкент, 2011; С.Ўтамова. “Алишер Навоий ғазалиетида ранг символикаси”. Тошкент, 2011; Д.Юсунова. “Алишер Навоий “Ҳамса”сида мазмун ва ритмининг бадиий уйғунлиги”. – Тошкент, 2011.

етказилиши эди. Бу фикрни тасдиқловчи биргина далил келтирмоқчимиз. 2012 йилнинг 24 февралда Туркияда Халқаро Алишер Навоий симпозиуми ташкил этилди. Унда кўп сонли мезбонлар билан бирга Озарбайжон, Эрон, Покистон, Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Хитой, Россия, Германия каби давлатлардан келган адабиётшунослар, юртимиздан ташриф буюрган олим ва ижодкорлар катнашишди.

Навоийнинг ўн томлик тўла асарлар тўплами профессор Мустафо Эсонга топширилганда мажлис аҳли буни қарсақлар билан олқишлади. “Алишер Навоий ва усмонли шеърляти”. “Алишер Навоий” номли китоблар муаллифи филология фанлари доктори Юсуф Четиндог эса бундай деганди: “Туркийзабон миллатлар адабиётида ўз таланти, бебаҳо ижоди билан донг таратган шоир ва адиблар кўп. Аммо айнан Навоийга ўхшайдигани йўқ. Мана, Юнус Эмрони олайлик. У фақат бизнинг халқимиз орасида жуда машҳур. Фузулий озарийларнинг энг суюкли шоири. Махтумқули туркманларнинг биринчи шоири ва хоказо. Алишер Навоийчи? Туркий халқларнинг барчаси учун бир хилда қадрли ва уларнинг ҳаммасини ўз атрофига бирлаштиришга қодир Сўз султонидир”.

Навоийшуносликдаги камчилик ва нуқсонларни тўғри англаш, ўз қобиғига ўралиб қолишдек махдудликдан қутулиб, уни янада илдамлаш учун юқоридаги сингари эътирофларни эътиборда тутиш шарт. Шунда масъулият, ўздан қониқмаслик ҳисси кучаяди, албатта.

Элимизнинг Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобрахим Машраб, Муҳаммад Ризо Огаҳийдек беназир фарзандлари ижод майдонида от суриб ўтган эканлар, адабиётшунослик илми тўхтаб қолмайди. Чунки халқ, унинг зиёли қисми бу шоирларни шахси, ижод олами, маҳорат сирларини ўрганиш ва ўргатишдан тўхтамайди. Буни ҳисобга олмаслик илм аҳлини оддий ўқувчи ортидан юришдек бир лавандликка йўлиқтиради.

Бобурнинг сўзи – илҳомбахш сўз, фикри – турғунлик, ношудлик, саёзлик ва мутеликни кувадиган шиддатли фикр.

Унинг хаёл ва ҳолатлари эса асир этувчидир. Шу боис Бобур мирзо ижодиётига бир кўнгил қўйган муҳиб, олим умр бўйи ундан ажралолмайди. Бу ҳолат Бобур таваллудининг 530 йиллигига бағишлаб шу йил июнь ойида пойтахтимизда ўтказилган халқаро анжуманда кузатилганидек, устод А.Қаюмов, проф. С.Ҳасанов, Ҳ.Қудратуллаев, Н.Низомиддинов ва бошқа олимларнинг асарларида ҳам тасдиғини топиб турибди.

Хуллас, Мустақиллик наинки халқ ва Ватанни, балки тил, тарих, дин ва адабиётни ҳам қарамлик, ҳар турли чекланиш, ёлғон ва сохта муносабатлардан озод қилди. Туб моҳиятда Сўфи Оллоҳёр, Мажзуб Намангоний, Ҳазинийга ўхшаш шоирлар ижодиётини адабиётнинг “хавфли майдони” деб ишонтиришга уринишлар ҳали унутилгани йўқ. Улар меросини ўрганган тадқиқотчиларнинг илмий хулосаларида ҳақиқат тамоман ўзга “майдон”, ўзга қиёфада намоён бўлиб турибдики, бу эврилиш сабабини фикри очик ҳар бир киши бехато изоҳлай олади.

Авлод алмашар экан, фикр, тушунча, истак ва ингилиш ҳам ўзгаради. Қўлга киритилган ютуқларнинг сиёки ютуққа ўхшамай қолиши ҳам мумкин. Асосийси бошқа: ҳамма нарса ва ҳар бир ишга миллат манфаати нуқтаи назаридан қараш, сунъийлик ва таъмадан кечиб, ҳар қандай кори ҳолда табиийлик ва заҳматқашликка таянмоқдир. Мана шунда илм-фан, жумладан, навойишунослик ҳам сифат ўзгаришлари заминида ривожланиб бораверади.

2013 йил 13 сентябр

ХОЛИҚ – ОШИҚ, ИНСОН – МАЪШУҚ

Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида инсонга мурожаат қилиб, шундай дейди:

*Кўр, санга Ҳақдин не қарамлар дурур,
Не қадар эҳсону ниамлар дурур.*

*Буки сени холиқи кавну фасод,
Қилмади ҳайвону наботу жамод.*

*Лутф била айлади инсон сени,
Дин йўлида қилди муслмон сени...*

Ана шу лутф, ана шундай олий эҳсон учун ҳам Одам фарзанди Оллоҳни билмай, танимай ёки Ундан йироқ бир аҳволда яшаши мумкин эмас. Оллоҳ ва инсон муносабати ҳамда орадаги birlik ғояси турли дин, илмий-фалсафий таълимот ва бадиий ижод вакиллари узоқ асрлардан буён қизиктириб келади. Бу ҳақда жуда кўп фикр-мулоҳаза ва хулосалар ифодаланган бўлса-да, дунё миқёсида барчани бир хилда ишонтирадиган, ҳамма бир йўсинда таянадиган тўхтамга келингани йўқ.

Маълумки, Шарқ тасаввуф таълимотида борлиқ – оламнинг яратилиши ишк билан изоҳланади. Чунончи: Оллоҳ – “Вужуди мутлақ”, яъни мутлақ борлиқдир. Ҳали макон ва замон пайдо бўлмасдан туриб, борлиқ – коинот ўз-ўзича мавжуд эди. Оллоҳ эса ишк ва жабарут оламида тоқ яшарди. Табиийки, Унга қарайдиган кўз, вадга келадиган бир кўнгил топилмасди. Ваҳоланки, гўзалликнинг дастлабки талаби ўзини намоён этишидир. Тангри гўзаллигида эса барча олий ва илохий сифатлар мавжуд бўлиб, Оллоҳ инсонни ана шу Гўзалликни кўриш, идрок этиш ва севиш учун яратганди. Алишер Навоийнинг таърифи бўйича эса:

*Тангри чун одамни махлуқ айлади,
Ўзни ошиқ, уни маъшуқ айлади.*

Оллоҳ ва инсон муносабати ҳақида сўзлашни собиқ шўро давлати сиёсати умуман таъқиқлаган эди. Шунинг учун мумтоз адабиётни тадқиқ этган адабиётшунослик гоҳ мажбурий, гоҳ ихтиёрий истак ила адабий матн таркибидан чуқур ўрин эгаллаган диний-ирфоний маъно ва тимсолларни кўриб-кўрмаслик, билиб-билмаслик тажрибасини ҳам жорий қилганди. Ҳолбуки, инсонни ақлу идрокдан ажратиб бўлмаганидек, имон ва эътиқоддан ҳам йироқлаштириш мумкинмас. Алишер Навоийнинг имонни инсонликнинг бош белгиси деб таъкидлаши ҳам бежиз эмасди:

*Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,
Билки нишони анга имон эрур.*

Навоий имон деганда, тақлидий эмас, ҳақиқий имонни назарда тутади. У риёкорлик, сохтакорлик ва иккиозламачиликлар билан асло келишолмайди. Бунга “Шайх” радифли ғазали ва “Махбуб ул-қулуб”даги “Риёкор шайхлар ҳақида”ги қарашларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Чунки, шоир таъбирича, ҳақиқий имон исломнинг ва инсон ҳаётининг мазмунидир. Аке ҳолда, у Оллоҳга илтижо қилиб:

*Нақди жон чиққанда имон гавҳарин кўнгулмга сол,
Айлагил жондин жудо, лок этма имондин жудо, --
демас эди.*

Дунёнинг улкан олим ва даҳо ижодкорлари ҳам ҳеч вақт имонни унутишмаган. Масалан, француз мутафаккири Блез Паскал ҳақиқатни уч турга бўлади. Биринчиси, вужуд ҳақиқатлари; иккинчиси, ақл ҳақиқатлари; учинчиси эса имон ҳақиқатлари. Унга кўра, вужуд ҳақиқатлари нафсни, нафсоний хирс ва истакларни камраб олади. Ақлий ҳақиқатларга келсак, инсонни улар ирода ва тасаввур кашф айлаган нурли бир оламга юксалтириб, уни биқик, басиратсиз ва майдалик гирдобига чўккан “Мен”лигидан қутқариб. Рух

дунёсининг сарвари даражасига олиб чиқади. Имон ҳақиқатлари эса шахсни инсоний борлигидан ҳам юқорилатиб, маҳдуд борликдан чексизликка бошлайди. Бунда одам қатра экан, дарёга, учқун бўлса қуёшга дўнади. Ва сўнгсизлик, самовийлик завқ-шавқининг зўридан боқий Вужудга талпинади. Оллоҳ қуллари ва ошиқларини Унинг атрофида бирлаштирувчи Рухоний куч-қувват ҳақиқатда ана шу.

Паскалнинг таснифига биз диққатни тасодифан жалб қилмадик. Ақлий ҳақиқатларга доир фарқларни айтмаса, ҳақиқатни юқоридаги каби турларга ажратиш Шарқ тасаввуф илмида анча аввал амалга оширилган эди. Ҳатто таъкидлаш мумкинки, нафс, рух, кўнгил, имонга тегишли фикр-мулоҳазалар сўфий ва мутасаввифлар ижодиётида ўзига хос таълимот даражасига етказилган.

Навоий шахсининг Ҳаққа бўлган муносабати, унга яқинлик ҳосил қилишида энг самарали йўл тасаввуф таълимоти эканлигини алоҳида таъкидлаган. Шунинг учун ҳам у Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор Валий каби зогларнинг ҳаётини ибрат қилиб кўрсатади. Шоир таъбирича, факр, тажрид ва тафрид, мосиваллоҳдан кўнгил узиш, ёмон хулқлардан қутулиб, яхши хулқларни эгаллаш, Ҳаққа яқин бўлишнинг асосий омилларидир.

Маълумки, Шарқнинг тарикатчи шоирлари айрилик, хижрон, ғурбат ва бекасликдан нолиб, тўхтовсиз шикоят қилишган. Туб моҳиятдан келиб чиқилса, бу нолиш ҳам эмас, шикоят ҳам эмас. Унда нима бу? Инсоннинг маънавий-ахлокий лаёқати, имконияти, собитлигини тўғри баҳолаб, меҳр, вафо, садоқат, марҳаматга ўхшаш туйғу ва қадриятларни Холикдан кутиш ҳамда ҳар қандай ҳолатда бадбинлик ё тушқунликка ён бермаслик қаноатидир. Беназир сўфий шоир Бобо Тохир Урёнийнинг “Ҳамма Тохирнинг ҳеч кими йўқ дейишса не ғам? Худо менинг ёрим, одамга не ҳожат” мазмунидаги байти бу ҳақиқатни тўғри англашга ёрдам беради:

*Ҳама гўянд Тоҳир кас надорад,
Худо ёри мана чи ҳоҷати кас?*

Оллоҳ билан холис муносабатда бандаси ҳеч нима ютқазмайди, алданмайди, ғаму қулфатга йўлиқмайди, ҳеч қанака хорлик, зорлик чекмайди. Навоий ҳамд рубоийларидан бирида ёзган эди:

*Кўк пўяву сайр ила талабгор санга,
Кун соргорибон шиқда бемор санга.
Ой доғ ила қуллуқ айлаб изҳор санга,
Тун анжуми нақдидин харидор санга.*

Еру кўкдаги мавжудликлар туну кун, ойу йил Оллоҳга муҳтожлик сезганида, одам қавми олмшумул ва муқаддас бирликдан ўзини қандай бенасиб этсин? Яратилиш тарихи, асл моҳияти, комиллик матлаби борасида инсон нечоғлик кенг мушоҳада юритса, Ҳаққа толиблигини ўшанча жонли ҳис эта боради. Энг муҳими, Ҳақ муҳиби эркинлик, жўмардлик, хоксорлик, ўзига ишонч ва самимиятнинг хаёлий босқичларига чиқади. Бу ўринда Баҳоуддин Валаднинг “Маориф” китобидаги “Тангрини таниш, валиларни танишдан кўп осондир. Бутун олам Тангрига топинади. Унга сажда қилади. Бироқ юз мингларча инсондан ҳатто биттаси ҳам валиларни етарли даражада таний олмайди...”, деган гапларини хотирлатиш мақсадга мувофиқдир.

Қуръони Каримнинг “Бақара” сурасида “Ундан келдик, Унга қайтувчилармиз” (156-оят) дейилади. Демак, инсоннинг бу дунёга келиб, умрини яшаб яна ортга қайтиши унинг Оллоҳдан Оллоҳга томон илоҳий сафаридир. Мазкур сайри сафардан кўзланган асосий мақсад нима эди? “Ваз-зориёт” сурасининг 56-оятда ўқиймиз: “Мен инсонлар ва жинларни менга қуллик этсинлар деб яратдим”. Англашилаётирки, бу ерда яратилиш ғояси ўлароқ убудият, яъни қуллик ва бандаликка урғу берилган.

Ибн Арабий “Футухот”да ёзишича, ҳамднинг ҳақиқати ҳам инсоннинг “муқаддас ва муназзах бир қул бўлишидир”.

Шу куллик, бандалик шарофати туфайли инсон ўзини рухан янгидан англайди, тасаввур ва тахайюлидаги мавхумлик, мураккабликлардан осон воз кечади. Навоий эса комилликни Ҳаққа бандалик билан уйғунлаштириб уни камолотнинг ниҳояси деган хулосани илгари суради.

*Ҳар киши комил эрур бас анга Ҳақ бандалиги,
Мундин ўзга тамаъи касби камол айламангиз.*

Навоийнинг “мен”и, яъни лирик қаҳрамонининг Тангрига бўлган муносабати салафлариникидан деярли фарқланмайди. Навоий назмий ва насрий асарларидаги мурожаатларида, айниқса, “Муножот” асарида Тангрининг комил сифатларини таърифлаш баробарида ўзининг ожизлигини, унга бўлган эҳтиёжларини изҳор қилади. Шарқ шеъриятида айнан мана шу “ожизлик изҳори” анъанавий баён усулларида бўлиб, комил инсонга хос бўлмиш фазилятлардан саналган.

Энг муҳими, Оллоҳ ва инсон муносабатларини Навоий мураккаблик ё китобийликка ён бермай талқин қилади. Бунинг бир сабаби шоирнинг пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг “Нафсини билган Раббини билур” ҳадисига таянишидир. Чунки сарвари коинот Ҳақ маърифатини нафс маърифатига боғлаб, Оллоҳ билан одам орасидаги энг қалин ҳижобга эътиборни қаратган эди. Нафсни таниш эса мен кимман, қаердан келдим, нима мақсадда яратилдим ва қаерга бораман, деган саволдан ва шу ҳақда фикр юритишдан бошланади, дейди мутасаввиф санъаткорлар. Улар нафсни танитиш ва нафс балосилан қутилиш йўл-йўригини кўрсатувчи бири биридан муҳим фикрларни коғозга туширишган. Мавлоно Жалолиддин Румий “Маснавий”да:

*Хеширо софи кун аз авсофи худ,
То бибини зоти поки софи худ,*

яъни: ўз зотинг поклигини кўрмоқ истасанг, ўзингни ўз ноқис, ожиз сифатларингдан тозала, дейдилар. Одамнинг ўзини ўзидан кутқазиши. душман тузоғидан ўзини кутқазишдан қийинроқдир. Шундай бўлмаганида Навоий бир китъасида:

*Фосиқ мену кофири ниҳони,
Каъба сафари эрур манга ҳайф.
Ўзни буки яхиш кўргузурмен,
Биллаҳки, менга калисо ҳайф.*

деб ёзмасди.

Бу ерда улуғ шоир гўёки маломатийларни ҳам ортда қолдирган.

Нафс ҳақида, нафсни таниш хусусида гапирадиганлар жуда кўп. Аммо “Нафс ўзи нима?”, “Нафсни таниш қандай амалга оширилади?” деган саволларга берилган аниқ жавобларни топиш анча душвордир. Нафс, қалб ва руҳ нима – оломон буларни ҳеч билолмас экан. Чунки нафсни таниш аввал-охир маърифатга таянади. Тасаввуф мавзусидаги қимматли китоблардан бирининг муаллифи Иззиддин Кошоний нафсни танишда инсон ирфонга суяниши, нафсда пайдо бўладиган ҳар ёмон сифатни дастлабки пайтдаёқ таниш ва илдизига етиш зарурлигини сўзлаб яна ёзади: “Ирфон ила нафсидаги кибр, риё, уjbнинг ёмон сифатлигини фаҳмлаб, нафсда юзага чиқиши ҳамон уларни таниса ҳамда такрор пайдо бўлишига қатъиян чек қўйишни уддаласа, ана шунга нафсни танимоқ дейилади. Агар нафсдаги иллат ва чиркинликларни инсон дастлабки онларда эмас, кейин таниса унга ғофил номи берилади”.

Навоий масаланинг бундай нозикликларини теран англагани ва инобатга олганлиги боис нафс курашида ғолиблик майдонига чиқиш ниҳоятда мушкуллигига урғу беради:

*Эй мусулмонлар, билингим, бўлди умрим ҳосили,
Нафси кофир фитнасининг номуслмонлигиде ҳайф.*

Хуллас, нафсоний ўзлик ҳамлаю фитналари баргараф этилгач, бирор нарса инсон ва Оллоҳ унсиятига тўскинлик килолмайди. Бу ҳолатни улўт Мансур Халлож яна ҳам соддароқ тарзда шарҳлаб, “Рух баданий нокислик ва чиркинликлардан бир бора тозалангач, инсон албатта улухиятга юксалади”, дейди. Ушбу ҳақиқатни Навоий кўп бора шеърый шаклларда ифодалаб берганки, улардан бирида:

*Ўзлигининг ҳижобидин кимки ўзин халос этар,
Ўзга қайнки солса кўз, мулкин эмас ҳижоб анга,*

дейилади. “Ўзлик ҳижоби”дан тўла-тўкис кутилишни Рухнинг Оллоҳга унсияти деб қараган айрим сўфий ва мутасаввифлар айни пайтда уни “бир диний шахсиятнинг ўзгартирилиш мукофоти”, дея таърифлашган. Биз Навоийнинг лирик қаҳрамонини ҳар жиҳатдан ана шу мукофотга лойик деб ҳисоблаймиз. У – диндор, у – ошиқ, ориф, факир, у – файласуф, мутасаввиф... Аммо унинг на тириклик, на дин, на ишқ ёки на сиёсат ва маърифат йўлида чекланиб, маҳдудликка тўқиниб, иккиюзламачилик қилган жойи йўқ.

Шоирнинг илоҳий ишқ, факру фано ва соф ирфоний тушунчалар ёритилган ғазалларидаги қош, кўз, лаб, хол каби ўнлаб поэтик образлар Оллоҳ ва комил шахс ўртасидаги алоқа ҳамда бирлик ҳолатларидан қайта-қайта хабар етказиб турадики, фаҳм-фаросати ўткир шеърхон инсон моҳиятан ўзини маъшуқи азалдан ажрата олмаслигига дилдан иқроп бўлади.

*Навоий, аҳли жунун зумрасига кирди илоҳий,
Чу айладинг ани Мажнун, ўзунгни қил анга Лайло.*

Шоирнинг лирик қаҳрамони ҳақиқатда ўзини Мажнун қиёфаси ва руҳониятда намоён этади. У, тушунча ва ҳолдан ҳаракатга, ҳаракатдан ҳол ва тушунчага ўтар экан, Оллоҳ атрофида айланади. Мендан яна Менга бориш учун бутун

борлиги ила Раббига саждалар қилади. Ва ўрни-ўрни билан аласт базмидан сўз очади:

*Мени усрук кўрубон жомим ушотма, эй шайх
Ким, бу янглиг мени маст эткан эрур жоми аласт.*

Бу эътирофга асосланиб айтиладиган бўлса, Навоий тушунчасида халқ ва Холиқ алоқасининг дахлсиз йўли Рух, Рухни ишқ завқи билан қанотлангириб, маърифат билан қувватлангириш одамни Ҳақдан йироқлашиш хавфидан омон сақлайди. “Ғаройиб ус-сигар”даги китъалардан бирида Навоий:

*Кимки ўзлук иморатин бузди,
Бўлди нақди фано анинг музди.
Ул иморатни бузмайин солиқ
Бўла олмас бу нақдга молик.*

дейди. Дархақиқат, энг қийини, энг оғриқлиси ўзлик иморатини бузиш. Шунга эришилдими – қолгани осон ва завқли кечади. “Нақди фано” – восил бўлиш, ўз сийратингда вуслатга етишмоқ дегани. Шунинг учун ҳеч бир ошиқ, ориф, дарвеш Оллоҳ мenden йироқда деб сиқинмаслиги керак. Бунинг акси гафлат сифатида баҳолаган Навоий ҳажр азобига кўп берилмасликни таъкидлаб, мана нима деган эди:

*Кўнгул миръоти ичра жишвагардур ёру сен гофил,
Ториқма ҳажридин кўнким эмассен ёрдин айру.*

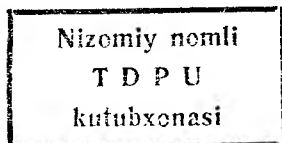
Инсон қисматидаги мўъжиза дейишга арзигули бир ходиса ҳам шу!

Ҳақиқий илм на бир вақт ва замон, на бир ҳол ва мақом билан чегараланмаслигини олимлар яхши билишади. Кўҳна Шарқнинг Навоийдек даҳо санъаткорлари ижод оламини тадқиқ ва талқин қилганда, ҳеч бўлмаса, илмнинг умумсавияси, янгилиги, таъсир кучини пухта ўйлаш керак. Навоийшунослик тарихига нечоғлик ҳолис нигоҳ ташланса,

умумий фикр-мулоҳазалар, тақлид билан ўзлаштирилган тушунчалар қуруқ илмбозликдан бошқа бир нарса эмаслигига ишонч шу қадар қатъийлашади.

Навоий шеърятада муаззам бир мувозанат, сўз билан ифодалаш қийин ички мутаносиблик бор. Унда ҳамма нарса жой-жойида, маъно-моҳиятдаги тадрижийлик Оллоҳ ва ваҳдат қудратидан далолат бериб туради. Бундан кўз юмиш шоир дунёқарши ҳамда идеалини бузиб Навоийни Навоийдан йироқлаштириш дегани бўлади. Қолаверса, Навоий мансуб тариқи олия, яъни накшбандийикдаги хотири Ҳақ эҳтиёжи ҳам унинг ўзини Оллоҳдан йироқ ҳис этишга изн бермасди. Улуғ шоирнинг тажрид, тафрид мавзусидаги шеърлари бу фикрнинг асосли далиллариандир.

Хуллас, изтиробни чин муршид, ғаму аламини буюк устод деб билган санъаткор борки, ҳаммаси Оллоҳнинг ишончли муқаррабларидир. Алишер Навоий ана шулардан бири ва энг комили эди.

У-7653/2

НАВОИЙ ВА ЮНОН ФАЛСАФАСИ

Алишер Навоий шеърятини англаш, аниқроғи, тўғри тушуниш ва хис қилиш учун, энг аввало, мутафаккир шоир фикрларининг маъно ҳамда моҳият “қатлам”ларини пухта билиш, билишгина эмас, ҳаётий, диний, тасаввуфий ёки фалсафий оҳанг ва бўёқлари ила кўнгилга уларни, албатта, олиб киришга ҳам эришмоқ керак. Бусиз Навоий сўзларининг маъзини чакиб бўлмаганидек, уларга амал қилиш янада душвордир. “Ғаройиб ус-сиғар”даги шеърлардан бирида (428-ғазал) шундай байт бор:

*То ўзунгни ҳасча кўргунгдур, эмасен одамий,
Ғар ҳавода сайр қил, ғар сув ўза кўргуз хиром.*

Ғар бунда ўзни пастга уриш, ҳаммадан хакир кўриш ёки тамоман назарга илмаслик ҳақидами?

Ўзликдан кечиш ва “мен”ликдан қутулиш хусусида сўзлаганда Навоий асосан нафсни назарда тутди. Унингча, нафе жиловланиб, ақл ва рух измига тушдими – ўзлик муаммоси хал. Чунончи: одам ҳеч бир зайлда ўзига бино кўймайди, ҳаддидан ошиб ҳар турли даъво ва идаоларга берилмайди. Озми-кўпми бунинг акси кўзга ташланганда эса, инсон каромат зоҳир айлаб кўкка учса ё сув устида елиб-югурса ҳам, уни баркамол шахс дейиш галатдир. Навоий байтидаги асосий маъно мана шу.

Навоийнинг бошқа халқлар фалсафий таълимотларига муносабатидан баҳс юритилганда ҳам нафе масаласини ҳеч вақт назардан соқит қилмаслик зарур.

Дунё илм-фани ва маданияти тараккиётидан баҳс юритганда, биринчилардан бўлиб эски юнонликлар тилга олинади. Юнон тамаддуни маълум бир зайлда қадим Шарққа ҳам ўз таъсирини ўтказганлиги илмда қайта-қайта сўзланган ва турли тарзда изоҳланган ҳақиқатлардандир. Алишер Навоий ва юнон фалсафаси масаласи аслида “Шарқ мутасаввиф ижодкорлари ва юнон фалсафаси” деб номланиши мумкин бўлган анча йирик мавзунинг алоҳида

бир тармоғидир. Чунки улуғ салафлари, хусусан, Фаридиддин Атгор, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий дунёқараши ва ижодий тажрибаларини назардан четга суриб, Навоийнинг юнон фалсафаси ҳамда унинг айрим вакилларига муносабатини тўғри ва холис ёритиб бўлмайди.

Истиклолга эришгунча антик юнон файласуфларининг асарлари Ўзбекистонда ҳам асосан русча таржимада ўқиб-ўрганлар ва илмда шу тилда ёзилган тадқиқотларга суяниларди. Бугун эса наинки араб ё рус, балки форс, усмонли турк тилларидаги таржима матнларини ўзаро киёслаш, айтилмай келинган ёхуд бузиб кўрсатилган ҳақиқатларни бемалол сўзлашга йўл очик.

Қадимги грек илм-фани ва маданияти башарият ақлидроки ҳамда тафаккури ривожига беқиёс ҳисса қўшганлигига ҳеч шубҳа йўқ. Шунинг учун ҳам юнон олиму алломалари илмий-фалсафий меросига қизиқиш ҳамон давом этиб келади. Сукрот, Луқмони Ҳаким, Афлотун, Арасту – бу номларга эҳтиром ҳеч вақт шунчаки хотира мулкига айланиб қолмайди.

Фалсафий тушунча қачон, қаерда, қайси миллат томонидан юзага келтирилгани хусусида қатъий бир хулосага келинмаган бўлса-да, милоддан аввалги VI асрларда яшаган юнонлар унинг асосчиси эканлиги умумий тарзда эътироф этилган. Шу ўринда фалсафанинг бошланғичини юнонликларга нисбат бериш билан уни Шарқ заминидан ажратилганлиги ва Овруро тафаккур тарзини халқимиз психологиясига тесқари бир шаклда жорий қилишга уринилганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Ваҳоланки, юнонликларнинг наинки фалсафаси, оддий инсоний ва маиший қарашларига танқидий нигоҳни талаб қиладиган жиҳатлар ҳам кам бўлмаган. Масалан, “эски юнон дунёқарашида ёлғончилик, қаллоблик мубоҳ саналган, ҳақсизлик қилиш эса бир қудрат нишонаси ва жасоратга тегишли “фазилят”ларнинг аввали ўлароқ қабул этилган. Аммо инсонда уят аталмиш бир руҳий ҳолатнинг мавжудлиги ҳатто ҳаёлга ҳам келтирилмаган”¹.

¹ Қофасўли И. Турк-Ислам синтези – Истанбул, 1999. – 88-бет.

Ғарб тадқиқотчиларидан бирининг таъкидлаши бўйича, деярли ҳамма жойда фикр соҳибларини бағоят зиддиятли баҳс, мурасасиз тортишувларга чорлаб келган машҳур олмон файласуфи Фридрих Нитше айнан юнон пессемизмининг кучкуватини янгидан жонлантиришга бел боғлаган. Унинг тасавурида “Гангри ўлиб”, муқаддас китоблар парчаланиб, унда ўлимга, машаққат ва ғам-ғуссага мазмун бағишлайдиган ҳеч қандай маданий уфқ шуури қолмаган эди¹.

Бундай ҳолат юноний маслақ ва тушунчалар билан боғланган таълимот ёки ижод намуналарида албатта аксини тошган. Жаҳон миқёсида мавқе қозongan турли динлар учун ўхшашлик касб этган “Муқаддас ёлғон” хусусида сўзлаган Ф.Нитше эса айни шундай ёлғон Платонда ҳам камчил эмаслигини таъкидлаб ўтган².

Ўтган асрнинг энг машҳур файласуфларидан бўлган Карл Поппер китобини ўқиган киши Платонни бутунлай бошқа қиёфада, аниқроғи, очик жамият, демократия ва эркинликнинг мурасасиз ғаними сиймосида тасаввур қилади. “Платоннинг демократияга доир талқини, – дейди у, – жонли, аммо унинг туғилишидан тахминан уч йил олдин Перикл томонидан жуда яхши баён қилинган Афина сиёсий ҳаёти ва демократик ишончларга нисбатан чуқур душманлик кайфияти ила ифодаланган ўринсиз ҳажвдир”³.

Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам машҳур файласуф шоир Муҳаммад Иқбол “Асрори ҳуди” – “Ўзлик сирлари” номли китобида Платон – Афлотунни “хаётни тарқ этиб, ўлимни тарғиб этувчи фалсафа”нинг асосчиси, деб танқид қилади. Юқоридаги сингари танқидий гаплар аслида кўҳна Шарқ учун қутилмаган янгилик бўлмай, айниқса, бадиий ижодда улар ўзига хос бир изчиллик билан ифодаланиб борган. Шоирларнинг Одам Атоси дея тан олинган Абу Абдулло Рудакий ёзади:

¹ Роберт Х. Постмодернизм ва ижтимоий bilimлар (туркча таржима) – Истанбул, 2005, 39-49-бетлар.

² Нитше Ф. Дажоғ. Христианликнинг танқиди - Истанбул, 2008, 70-бет.

³ Поппер К. Открытое общество и его враги. Том I. Чары Платона. – М., 1992. С. 74

*Маро зи мансаби таҳқиқи анбиёст насиб,
Чи об жӯям аз жӯи хушки юнонӣ.*

*Барои парвариши жисми эгон чу ранжа кунем,
Ки ҳайф бошад рӯҳ-ул қудус ба сағбони¹.*

Мазмуни: “Билиш, яъни таҳқиқ малака ва мартабаси менга анбиёдан насиб бўлган. Шунинг учун юнонӣ ҳикматнинг қуруқ ариғидан сув ишташимга ҳеч ҳоҷат йўқ. Модомики, жисму жонимни камолга етказиш заҳмати ни зиммага олган эканман, муқаддас руҳни ит кўриқчиси, яъни нафс сағбонига айлантирмайман”.

Бу, албатта, жуда кескин фикр. Навоий ундан хабардор бўлганми-йўқми – бу номаълум. Сўз ва маънолари болалигидаёқ унинг кўнглини сеҳрлаган Атторминг “Мантиқ ут-гайр” достонидаги қуйидаги мисралар ҳақида бундай деб бўлмайди:

*Кай шиноси давлати рӯҳониён,
Дар миёни ҳикмати юнониён.*

*То аз он ҳикмат нагарди фард ту,
Кай шаби дар ҳикмати дин мард ту².*

Мазмуни: “Юнон фалсафаси орқали рухонийлар давлатини билиб ва таниб билмайсан. Бу фалсафадан ўзингни бутунлай халос этмагунча дин фалсафаси марди мақомига кўтарилмайсан”.

Наинки Аттор, унинг салафлари Имом Ғаззолий, Санойӣ ҳам эски юнон файласуфлари таълимоти – “Ҳикмати юнониён”га қарши туришган.³ Хўш, бунга сабаб нима? Сабаб кўп. Улардан баъзиларини қайд этиб ўтмоқчимиз.

¹ “Осори Рудакий” – Душанбе, 1958. – С. 123.

² Фариддин Аттор. Мантиқ ут-гайр. – Техрон, 1319 (ҳижрий-шамсий). С. 322.

³ Бу ҳақда қаранг: Мухаммадҷаев А. Мировозрение Фариддина Аттора. – Душанбе, 1974. С. 19-20.

Биринчидан, атоқли ислом файласуфлари, тасаввуфдаги айрим тариқат арбоблари юнон фалсафасини ислом учун хавф-хатар етказувчи ходиса деб англашган. **Иккинчидан**, ўрта асрларда Афлотун ва Арасту каби файласуфлар асарларининг юнонча аслиятлари йўқолиб, асосан арабий гаржималари сакланиб қолган. Араб ва форс мутаржимларининг эътиборсизликлари боис таржималарда ўз-ўзидан исломга тесқари фикр-карашларга йўл очилган. **Учинчидан**, исмоилия фирқаси заминидан туғилган “Ихвон ус-Сафо”га ўхшаш жамоалар томонидан исломни ичдан кучсизлантириш ҳамда парчалашга хизмат қиладиган тушунчалар илгари сурилган. Ҳатто ушбу жамоанинг рисоаларидан бирида “Қачонки биз грек фалсафасини араб шариати билан бирлаштирадик, ўшанда комиллик қўлга киритилади”, дейишган экан.

“Тасаввуф ва Ислому” номли йирик бир тадқиқот муаллифи Иброҳим Сармишнинг ёзишига кўра, комил инсон назарияси ҳеч қанақа исломий асосга эга эмас. Ва у “Ихвон ус-Сафо” аҳли томонидан қўлланилган “Инсони фозил” иборасининг нусхаси бўлиб, замини ҳам юнон фалсафасидир¹. Ваҳоланки, Ислому фалсафаси ва сўфийлик адабиётида инсонни илоҳийлаштириш ғоясидан эмас, билъақ унинг Тангри иродасига таслимияти ва илоҳий ишққа фанолигидан баҳс юритилганки. Навоий бундан асло четга чиқмаган. **Тўртинчидан**, куллий моҳият, борлик, унинг бирлиги ва касрати, шунингдек, Оллоҳнинг зоти, сифати, судурнинг кайфияти сингари фалсафанинг муҳимдан-муҳим масалаларида Ислому мутасаввифларининг юнон файласуфлари инонч ва таҳқиқларига ҳеч қандай боғлиқлиги бўлмаганидек, тобеликлари ҳам йўқ эди. Зеро, VIII асрларда шаклланиб тараккий қила бошлаган ислом фалсафаси, XI асрда юқори босқичга кўтарилиб, XII асрдан эътиборан Ғарб христиан дунёсига ҳам таъсир ўтказишга эришган эди.

Худди шу маъноларда Алишер Навоийнинг юнон фалсафаси танқидларига эътироз билдириб, қарши чиққан жойи йўқ. Лекин салафларининг фикрларини очикчасига

¹ Сармиш И. Тасаввуф ва - Ислому. Петанбул, 2008. 279-280-бетлар.

қўллаб-қувватлайдиган далилларга ҳам дуч келинмайди. Масалан, ўзининг энг яқин одами ва муршиди Абдурахмон Жомийнинг:

*Ҳикмати юнониён нафс асту пайғому ҳаво,
Ҳикмати исломиён фармудайи пайғамбар аст, --*

яъни: юнонликларнинг фалсафаси нафс ва ҳавонинг хабарчиси, мусулмонларнинг фалсафаси эса пайғамбар ҳукмларининг маҳсули эрур деган сўзларига ҳеч бир ерда Навоий алоҳида урғу бермаган. Мутафаккир шоиримиз билганки, шарқлик ориф ва донишманд ижодкорлар, умуман, юнон фалсафасигамас, нафси ҳаво доялик қилган, кераксиз хархаша, чалғиш ва ғофиллик гавғоларини қиздирувчи фалсафага қарши туришган.

Тоҷик файласуфи Мусо Ражабовнинг ёзишича, илмий-маданий савиянинг баландлиги ва араб тилини чуқур билганлигидан Абдурахмон Жомий юнон фалсафаси, жумладан, Аристотель, Платон ва неоплатончилар фалсафаси билан Ёғдоддаги сурияликларнинг таржималари орқали танишган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Бирок Жомий асарларида бу ҳусусда ҳеч бир маълумот қайд этилмаган экан.¹

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Жомий хузурида ўқиб-ўрганган тасаввуфий, фалсафий китобларини санаганда, Навоий юнон файласуфларидан ҳеч бирининг номини ҳам, асарини ҳам тилга олмайди. Хорижлик баъзи тадқиқотчилар эса:

*Ки Юнон мулки ул фархунда кишвар,
Ки ҳикмат бирла топди зеру зевар,*

сингари Навоийнинг таъриф сўзлари тарихий Юнонистон ва ўша замин олимларига тегишли дейишга мойиллик билдиришган. Бугина эмас, Навоий девонларида юнон файласуфларининг ҳикматли гапларига ишорат этувчи

¹ Ражабов М. Абдурахмон Джамии ва таджикская философия XV века. Душанбе, 1968. С. 111.

далиллар ҳам мавжуд. “Наводир уш-шабоб”даги бир китъада (унга “Ҳукамо кавли таржимаси шохнинг дарёга мушобаҳатида ва нафъу зарарида” дея сарлавҳа битилган) бундай дейилган:

*Ҳикмат аҳли шохни дарёга ташибеҳ эттилар
Ким, ҳам андин кўп зиёнлар элга, ҳам кўп суд эрур.*

*Гаҳ топар заввос бир соатда юз дурри самин,
Гаҳ наҳанг оғзида юз ҳасрат била нобуд эрур.*

Энди “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асаридаги бир парчага эътибор қилсак: “Анинг (яъни Аристотелнинг – И.Ҳ.) сўзларидин будурким, подшоҳ улуг рудга ўшар ва атбоъи ариғларким, ул руддин айрилдиларким, ул руд суйиға хар хол бўлса, ариғларға ҳамул ҳолдур. Ул чучук бўлса, булар чучук; ул ачиғ бўлса, булар ачик; ул соф бўлса, булар соф; ул лой бўлса, булар лой...

Шеър:

*Шоҳ дарё ва халқ эрур анҳор,
Иккисининг суйиғи бир маза бор”¹.*

Шу сўзлар чини билан Аристотелга мансуб бўлса, унда Навоий китъасини Арасту фикрининг сал ўзгартирилган шеърый талқини дейишга тўғри келади. Лекин ишонч ила бундай дейиш кийин. Дарвоқе, Навоийнинг юнон фалсафий тушунчалари билан танишганлиги ҳақида айрим тахминлар ҳам бор. Таъкидлаш жоизки, улар фақат тахминдир. Бизнингча, академик В.Зоҳидовнинг мана бу мулоҳазалари ҳақиқатга яқин: “Навоий “Хамса”сининг баъзи ўринларида учрайдиган юнонликлар (Арасту, Афлотун, Сукрот, Порфирий, Искандар ва бошқалар) тарихий шахслар эмас.

Улар Навоий тарафидан ...афсонавий, ғайри тарихий шахсларга айлантирилган “юнонлик”лардир, яъни Навоийнинг қаҳрамонлари, персонажларидир”¹.

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар туплами. Ўғирма жилдлик. 16-жилд. - Тошкент, 2000. 193-бет.

Шу ўринда олиманинг бир фикрига аниқлик киритиш лозимга ўхшайди. В.Зоҳидов тарихчи Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асаридаги:

*Мушкулли ҳикмат аз каломи ту ҳал,
Мантиқи ту баёни ҳар мужмал.*

*Раҳи машшоиён зи ту возиҳ,
Нури ашироқиён зи ту лойиҳ, –*

байтларни келтириб, “Бу ўринда Хондамир Навоийнинг неоплатонизмга муносабатини бўрттириб кўрсатган”² – дейди. Аслида, моҳият нисбатан бошқача бўлиб, “Мақорим ул-ахлоқ” кўлэмасидан ушбу икки байтнинг давоми ўқилса, Навоий ҳар қандай фалсафа, жумладан, машшоилар ва ашироқийлар таълимотидаги мушкулликларни ҳам осон ҳал қилишга кодир мутафаккир қиёфасида тасаввур этилади:

*Таъби поки туроки ваққод аст,
Фаҳми ҳикмати табиий афтодаст.*

*Бар дилад ҳикмати илоҳий тофт
Ки, рӯҳ аз зулмат малоҳий тофт³.*

Мазмуни: “Сенинг покиза таъбинг мунаввардурки, табиий фалсафани фаҳмлашга угина кодир эрур. Зеро, сенинг кўнглингда илоҳий ҳикмат порлагани учун руҳ зулматдан осон ғолиб келди”.

Дарҳақиқат, Навоий калбида ҳикмати илоҳийнинг нурланишида хорижий бир таълимот ёки фалсафа эмас, балки Қуръони карим, нубувват фалсафаси ва Шарк мутасаввиф санъаткорларидан яна бирининг ижодиёти алоҳида таъсир ўтказган эди.

¹ Зоҳидов В. Навоий дунёқаранининг асосий манбалари. Навоий ва адабий таъсир масалалари.

– Тошкент, 1968. 6-бет

² Ўша ерда.

³ Хондамир. “Мақорим ул-ахлоқ”. Кўлэмза. 30-бет.

Юнонча шеърлар ёзганига қараганда, Мавлоно Жалолоддин Румий юнон фалсафасига мансуб китобларни аслиятда бемалол ўқиб англаши ва мактаб тарғиб айлаши ҳам мумкин бўлган. Мавлоно эса тарғибчи эмас, танқидчи сифатида иш юритади. Бунинг асосий бир сабабини туркиялик атоқли румийшунос ва таржимон Шафиқ Жон “Мавлоно ва Афлотун” номли китобида шундай изоҳлайди: “Афлотун Оллоҳни кўп ахтарди, аммо тополмади. Чунки у бир файласуф эди, нуқул ақл ва мантик ила ҳаракат этарди. Ҳолбуки, Мавлононинг йўли кўнгли йўлидир... Энг олий ҳақиқатлар идрокига ақлнинг кучи етмаслигини Мавлоно беҳато билар ва уни лойиқа ботган отга киёсларди. Оллоҳнинг лутфи-инояти ила Мавлоно ўзида ўзини топгач, ўзи-ўзига ошиқ бўлганлигидан сўз очди:

*Сад марҳала з-он сўйи хирад хоҳам шуд,
Фориғ зи вужуди неку бад хоҳам шуд.*

*Аз бас ҳубки дар пасе пардаи манам,
Ой беҳабарон, ошиқе худ хоҳам шуд”¹.*

Мазмуни: Ақл даргоҳидан юз марҳала йироқларга қочиб, яхшилик ва ёмонлик андишасидан қани бутунлай қутулсам. Мендаги ўзлик пардасининг ортида нақадар бетимсол гўзалликлар бор. Ҳақиқий борлигим ҳам худди ўша жойдадир. Ой беҳабар ақли косирлар, мен ўзимга ўзим ошиқ бўлишни хоҳлайман.

Бу – Шарқ тасаввуф адабиётида илгари сурилган янги тушунча ва инсон нигоҳини ўзининг ички моҳиятига қаратишга ундовчи амалий нуқтаи назар эди. Ибн Синога кўра ҳам, инсон Ўзликнинг нималигини билишга киришганда, унинг ғайримоддий бир борлик эканлигига ишонч ҳосил қилади. Ўзликка даҳлдор бу илм тўғридан-тўғри илоҳиётга очилган илк ва даҳлсиз эшиқдир”².

¹ Шафиқ Жон. Мавлоно ва Афлотун. – Истанбул, 2011. – 25-33-бет.

² Жавҳар Шулал. Нубувват фалсафаси. – Истанбул, 2010. – 96-97-бетлар.

Алишер Навоий Мажнун образини яратганда ҳам, “Лисон ут-тайр”да:

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Хар не истарсан, ўзингдин истагил, –*

дея рухоний комилликнинг сир-асрорини ўзлаштиришга чорлаганида ҳам ўша ўзлик пардаси ортидаги латифлик ва гўзаллик манзараларини тасвирлашга зўр аҳамият берганди. Бу – энди алохида масала.

Хуллас, ҳар бир муҳим, мураккаб мавзуни ўзининг асл асоси ҳамда тарихий ҳолагига мувофиқ тарзда тадқиқ ва талқин этишга эришмоқ, хусусан, бугун навоийшуносликнинг биринчи даражали эҳтиёжларидандир. Шу маънода адабиётдан тарихга, тарихдан тил, дин ва тасаввуфга, булардан фалсафа, сиёсат ёки бевосита ўтмишдаги ижтимоий-маданий ҳаётга эркин ўтишга кодир ёш тадқиқотчиларнинг илмий изланишларига умид билан карашга ҳақлимиз, деб ўйлайман.

“ЗОҲИД БЎЛМА, ОБИД БЎЛМА...”

Ўн иккинчи асрдан кейин Ғарбда «Хур тушунча» деган тасаввуфий ҳаракат ташкил этилиб, сўфиёна ва орифона фикру туйғуларни ўзлаштириш ҳамда тарғиб этишда катта натижаларга эришган экан. Янада аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, инглизларда XV асрлардан эътиборан «дарвеш», «сўфий» атамаси кенг ишлатилган. Тасаввуф тадқиқотчиларининг умумий эътирофларига кўра, «Орифнинг қалби Арш ва курсидан ҳам кенг бўлмоғи муҳаққадир. Зеро, Арш ва курси ва буларнинг ичидагилар олами жисмонийдур. Қалби солимининг руҳи инсонийдурки, у амри Раббоний эрур... Ориф бирор бир кавм ёхуд миллатнинг эмас, жаҳоннинг султони дур». Орифлик луғавий маънода билган, воқиф, ошно, таниган, англовчи, ирфон ва маърифат соҳиби демак. Тасаввуфий истилоҳда эса Оллоҳнинг зоти, сифоти, исм ва феълларини мушоҳада этган киши маъносини билдиради. Аҳмад Яссавийнинг “Фақрнома”сида орифлик фақрнинг сўнгги мақоми сифатида таърифланиб, Муҳаммад мустафодан мерос қолганлиги айтилган.

Абу Туроб Нахшабийдан орифнинг фазилатлари ҳақида сўрашганда: «Ҳеч бир нарсадан қирланмайдиган ва ҳамма нарсани ўзи ила поклайдиган кишидир ориф», – деган экан. Абу Наср Саррожнинг таъкидлашича, «Мўмин билан ориф орасидаги фарқ шундайдир: мўмин оламга Оллоҳ нури билан боқади, ориф эса Оллоҳнинг ўзи ила назар ташлайди. Мўминнинг қалби бордир, Орифники йўқ. Мўминнинг кўнгли зикри илоҳий ила ором олади, ориф эса Оллоҳдан бошқа ҳеч нимадан роҳатланмайди». Мана шунинг учун ҳам ориф Шарқ тасаввуф адабиётида марказий мавқелардан бирини эгаллаган. «Зоҳид бўлма, обид бўлма, ориф бўл». Бу – туркий адабиётнинг асосий гоъвий даъватларидан эди. Ва бунинг ёрқин исботини Алишер Навоий ижодида ҳам кузатиш мумкин. Навоий шеъриятида орифга хос фазилат, хусусият ва орифона маънолар тасвири кўп учради. Бу борада навоийшуносликда айрим умумий фикрлар айтилган бўлса-да, мавзу махсус ўрганилмаган.

Орифларнинг фикр-карашларида ҳам ҳар хиллик бўлган. Бир ориф “ҳеч бир нарсани кўрмайманки, унинг ортида Оллоҳни кўрмасам”, деса, бошқа бири “ҳеч бир нарсани кўрмайманки, унда Оллоҳни кўрмаган бўлсам”, деган. Яна бошқаси, “Ҳеч бир нарсани кўрмаганманки, ундан олдин Оллоҳни кўрмаган бўлсам”, деса, навбатдагиси “фақат Оллоҳни кўраман”, деган. Шунингдек, “Ёлғиз Оллоҳ кўринади, У эса кўринмайдиган Оллоҳ эрур”, дегувчилар ҳам бўлган. Мана шу беш ҳол, яъни тавр ташки борлиқдаги ҳоллар бўлиб, комил ориф бу ҳолларнинг барисини ўзида мужассамлаштира билган. Хуллас, орифнинг Оллоҳ билан доимий унсияти, ажралмас дўстлиги бўлган.

Ибн Синога кўра, «борлигининг сиррини ва илоҳий Сирга оид ҳақиқат нурларини идрок этган, шу мақсад ила тушунчасини жабарут оламига қаратган шахсга ориф» дейилади. Ориф охират завқи ва мукофоти учун эмас, «валилик ишоратларини англамоқ учун» Оллоҳга юз қаратган. Орифлар наздидаги маънавий-руҳий ҳаракат уч босқичдан иборат. Биринчиси – ирода ҳоли, иккинчиси – риёзат ва учинчиси, диққати таксиф учун ўзни хилмлаштирмақ. Тасаввуфда «ирфон» самимий ва давомли бир илоҳий суҳбат маъносини ҳам билдиради. Шу сабабдан

Сулаймон Бокирғоний:

*Суҳбатлик орифларга жоним бериб,
Суҳбатсиз нодонлардан қочгим келур, –*

деган.

Орифнинг ибрати, энг аввало, тарки даъво, тарки такаллуф, тарки хубби мосиво (ғайрни севмак) ва тарки тасаллуф (тилёғламалик ва ялтокланиш)га эришишидадир. Борлиқда фоний бўлиб, Ҳақнинг борлиғида тирилмоқ идеали билан яшаганлиги учун ҳам орифнинг ҳолатларида шошқинлик, бесаранжомлик, шикоят ва тангдиллик мутлақо кўзга ташланмайди. Ориф мушоҳадага киришар экан, Оллоҳнинг ҳаёт, илм, ирода, қудрат, камол сингари

сифатларини билиш билан чекланмайди. Балки бутун борлик – коинот ва инсонийлик сирларидан ҳам огоҳликка эришади. Бу ҳам бежиз эмас. Тасаввуфда тарикат аҳллари учун турли мақом ва вазифалар белгиланган. Энг охирги мақом орифлар мақоми – сиём (пархез), киём (қойим туриш) ва муроқаба бўлиб, уларнинг устози Муҳаммад алайҳиссаломдир. Бу ерда муроқаба ҳақида алоҳида тўхталишнинг имкони йўқ. Лекин орифнинг муроқабаси холиққа давомли назару бошқасини кўрмокни унутиш эканлигини эслатиб ўтиш керак. албатта.

«Орифлар самовий мажмаисада кўнглилар тарвиҳи (роҳат ва сокинлиги) учун уч нимага муҳтождурлар, – дейди Алишер Навоий, – равойиҳи таййиба (тавба латофати ва хушбўйлиги), ваҳжи сабиҳ (сабаб ёки йўл гўзаллиги), сурати малиҳ (ҳол ва кайфият чиройи)».

Кўнглини поклик камолига етказгач, орифнинг Рух ва хаёлот оламида эврилиш юзага келади. Ва бунинг таъсири табиат дунёсига бориб боғланади. Чунки ориф ниҳоятда кучли. ниҳоятда нури ҳиссиёт соҳиби. Ибн Синонинг айтишича, ориф сирли ёхуд ғайбий бир нарсадан сўзласа, табиат олами бағрида албатта шу нарсанинг изоҳи мавжуд бўлар экан. Шунинг учун Аҳмад Яссавийнинг «Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса, Ўн саккиз минг комуг олам ғулғул бўлур», деган гапларига бир шоирона муболаға деб қарамаслик керак. Ориф қисмати ва орифлик салоҳиятига доир мазкур ҳақиқатлар турли шаклларда Навоий шеърлятида ҳам талкин этилган. Шоир бир ғазалида ёзади:

*Саҳфаи хотирда, эй ориф, керактур ёру бас,
Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.*

Бу – хотира кўзгусини поклаш ва кўнгил нигоҳини ёлғиз Ҳаққа қаратишга даъват бўлиб, унинг замонавий талқини бундай: орифлик – ташки дунё ахборот ва маълумотларидан воз кечиб, кўнгилни илоҳий алоқа ва маълумот манбаига айлантириш ҳамда ваҳдат мақомига эришишдир.

Тасаввуфда хавотир етти турга ажратилган. Булардан, айникса, нафс, шайтон тарафидан калбнинг қўлга олиниши ва

ақл томонидан қалбга етказилган хутур жуда ёмондир. Булар тўла барҳам топмоғи лозим. Ана шунда орифликнинг бошқа бир шарти ўз-ўзидан амалга ошади. Зеро, орифликда беҳуда баҳс ва эътирозга ўрин йўқ.

*Фақр кўйида мусаллам тут неки қилсанг истимоъ,¹
Ориф эрмас ҳар кишиким қилса ирфон бирла баҳс.*

Хуллас, орифнинг кўнгли илохий файз ва ганж билан нечоғлик бойиб, мушоҳада ва мушоқабат йўли билан комиллашиб бормасин, унинг вазифаси сира дам урмасдан, буларни яширин тутмоқдир. Шу маънода Навоий орифни қуёш нур тўкса-да, ўзгариш кўзга ташланмайдиган азим дарёга киёслайди:

*Эрур, орифга ганжи файз етса,
Иши дам урмайин ани ёшурмоқ.
Қуёш акси тушуб дарё ичинда,
Не мумкиндуру онинг сувиш тошурмоқ.*

Ориф маъруфи висолига интилиб, мақомдан мақомга, ҳолдан ҳолга кечгани сайин унинг сийратида ўзгариш ва янгиланишлар содир бўладики, алал-окибатда у завқ ва ҳайрат тузоғига тушган қушга ўхшаб қолади. Шунда унинг сўзга, тилга муносабати ҳам тубдан ўзгаради. Маъно олами ва ҳақойиқ уммонига сайр этувчи орифлар наздида тил нуксонли бир нарсага ўхшаб туюлгани боис улар сўзлашдан кўра сукутни мақбул ва афзал кўришган.

Ҳикматнинг боши сукутда деб билганлиги ва шунга амал қила олганлиги туфайли, ориф офати лисондан тамоман халосдир. Сукут одобига эришиш ва амал қилиш умуман тасаввуфдаги муҳим талаб бўлганлиги учун Румийнинг машҳур «Маснавий»сида бунга махсус боб ажратилган. Бу тўғрида Аҳмад Афлокийнинг «Маноқиб ул-орифин» асарида қимматли маълумотлар мавжуд. Қолаверса, Навоий “Лисон ут-тайр”да айни шу масаладан баҳс этганлиги боис ҳам

¹ Истимоъ — эшитмоқ, тингламоқ.

«Шарт буким, онглагон шарҳ этмагай. То тилдин бошқа офат етмагай» деган таъкид сўзларини битган.

Маълумки, ҳамма замонларда тасаввуфни динга, динни тасаввуфга қарам қилиш ёки қарама-қарши кўйишга уринишлар бўлган. Орифнинг маслағи айни шундай бирёкламалик ва маҳдудликдан озоддир. Ориф учун тасаввуф дин бўлмаганидек, динсизлик ҳам эмас, балки диндорни ҳам, динсизни ҳам Оялоҳ ишқи ва илоҳий Гўзалликка восил этадиган бир жабхадир. Дунёдаги барча динларнинг ўз муқаддас китоблари мавжуд, улар ўз масжидлари, черковлари, бутхона ва ибодатхоналарига эга. Тасаввуфда дини, ирқи, мазҳаби, миллатидан катъи назар, олам халқини бирлаштирадиган ягона ибодатгоҳ бор. Бу – тасаввуфий ҳаётнинг бош манбаи – Дил ва Кўнгиш. Тасаввуфда илоҳий китобларга тавҳид мақомларини англаувчи рамзий маънолар бағишлаган. Чунончи: Инжил исмлар тавҳиди, Забур феъллар, Таврот сифотлар, Қуръони карим зот тавҳидига тимсол эрур. Қуръон зот олаמידан тажалли топган китоб бўлганлигидан унинг кадри бағоят баланд: Мавлоно Румий бир рубойида «Етмиш икки миллат сиррини биздан тингланг. Биз икки юз мазҳаб аҳли ила бир пардада сўзлашадиган найга ўхшаймиз». – деса, Юнус Эмро: «Етмиш икки миллатни бир кўз ила кўрмаган, Шарънинг авлиёси эрса-да ҳақиқатда осийдир». – дейди. Навоийнинг орифона шеърларидаги мазмун умуминсоний ана шу тушунчаларга ҳамоҳангдир.

Инсоният тамаддуни тараккиётига кучли таъсир кўрсатган таълимотлардан биттаси, ҳеч шубҳасиз, Сукрот яратган Қалб концепцияси ҳисобланади. Бу таълимотдан Сукрот инсоннинг ақидапарастлиги, ўз-ўзидан қаноатланиши ва мағрурликка қарши тўхтовсиз курашида фойдаланган эди. Шарқда бундай вазифани ўз зиммасига олган ва ўз-ўзидан мамнунлик, мағрурлик ҳамда худпарастликка доимо ботиний қаршилиқда яшаган ва гоҳо очик курашган кишилар дарвешлар ва орифлар бўлган. Уларнинг тушунчасида, кибр – инсоннинг ўз жони ва имонига зулм ўтказиши, зулмнинг ҳар қанака хили эса Ҳақ қаҳрига учрамоқдир. Шу ўринда бир

ҳақиқатни алоҳида таъкидлаш жоиз кўринади. Жаҳондаги барча динлар ва диндорлар у ёки бу даражада ҳокимият, сиёсат ва султонларга хизмат қилганлар. Дин ва сиёсат ўртасидаги яқинлик баъзан яхши натижалар берган бўлса, баъзан жуда салбий ишга айланган.

Инсоннинг бахтими, бахтсизлиги – буни ҳамма вақт ҳам қатъий белгилаш қийин-ку, аммо, туйғу, ҳолат ва кайфиятлари каби инсон «Мен»лиги ҳам тез ўзгарувчандир. Бунинг сабабларини чуқур мушоҳада қилган тасаввуфшунос Гуржизода бундай дейди: «Инсоннинг индивидуал «Мен»га эга бўлмоғи беҳад қийин. Бунинг ўрнига, кўп ҳолларда, ўзаро алоқасиз, келиштириб бўлмас, бир-биридан йироқ юзлаб ва минглаб майда «мен»лар мавжуд бўлади. Ҳар бир дақиқа, ҳар бир вазиятда инсон «мен» деб ўйлайди. «Мен» деб сўзлайди. Бироқ ҳар гал бу «Мен» бир-биридан фарқланувчидир... Яъни инсон – бу кўпликдирки, унинг номи легион эрур». Легиончиликнинг ўзбекча ифодаси – оломончилик. Оломончилик эса – нафсу тама, шуҳрату хусумаг, жаҳолату зўравонликнинг аскарчаси сифатида турланиб, парчаланиб, майда ақидаларга ёпишиб яшаш, руҳоний қиёфасизликка кўникиш, риё ва мунофиқликдан азоб чекмаслик демак. Орифнинг энг буюк фазилати ва ҳамма замонлар учун бир хилда ибратли хислати ана шу оломончиликка тамоман зид равишда инсоний Моҳият бутунлиги ва маслак мукамаллигига эриша олганлигидир. Сўз, ҳол ва амал мувофиқлиги, фикр ва эътиқод бирлиги маъносида орифдан ҳар қанча ўртак олса ўшанча кам.

Ибн Арабийнинг таърифлаши бўйича, ориф бамисли бир тупроқ. Яхшини ҳам, ёмонни ҳам енгиб билади. У беҳуда ва бефойда ҳеч бир ишга қўл урмайди. Энг муҳими, “ориф мамлакатнинг оғир юкини елкасига олади. Барча масалаларнинг пинҳоний жиҳатларини юзага чиқаришни истайди. Ва фикр-тушунчаларини ўзининг шахсиятига мувофиқ тарзда ўртага ташлайди”. Зеро, Оллоҳ ва оламни завқ ҳамда ишқ йўли билан таниш имтиёзи тўла равишда орифликда намоён бўлиши Навоийни ҳеч шубҳалантирмаган.

КОМИЛЛИК ОРЗУСИ

Оллоҳ таоло яратган борлиқлар орасида энг улуги, энг шарафлиси Инсон ва унинг камолига ҳамма нарса, ҳатто ақл ҳам хайрон, деган фикр Алишер Навоийнинг асарларида қайта-қайта таъкидланган. Дарҳақиқат, инсоннинг дунёга келиши ва онгли ҳаёт кечиришидан бош мақсад камолотга эришувдир. Комиллик туйғуси – фақат инсонга хос туйғу. Чунки мушоҳада завқини тоғиш, танқидий нуқтаи назардан ўзига ўзи баҳо бера олиш ва нокислиқларини бартараф айлаб, мукамал бир ўзликка соҳиб бўлиш ёлғиз инсонга насиб қилувчи салоҳият эрур. Демак, шахснинг ҳаётдаги асосий комиллик саодатидан бенасиб бўлмаслиқдир. Абдулқарим Жилий “Инсони комил” китобида “Ҳақнинг миръоти Инсони комил бўлганидек, Инсони комилнинг миръоти Ҳақдир. Чунки жаноби Ҳақ асмосини ва сифатини инсони комилда кўриш ва кўрсатишни вожиб этмишдир”. – дейди. Шунинг учун ҳаётнинг яхшиланиши, ақл ва тафаккур ривожини, дунёнинг эзгуликка қараб эврилиши бевосита Инсони комилнинг мавқеи ва кўпайишига боғлиқ. Навоийнинг комил инсон куч-қуввати, фазилат ва имтиёзларига қатъа умид билан қарашининг биринчи сабаби мана шудир.

Алишер Навоий нуқтаи назарида комилликнинг мухташам пойдевори ҳам, олий чўкқиси ва сўнмас нур мабаи ҳам ишқдир. Мутафаккир шоирнинг:

*Бўлмаса ишқ – икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон делмаки, жон бўлмасун. –*

деган мантикий инкорининг замирида ғоятда буюк эътироф ётади. Чунончи, комилликнинг дахлсиз шarti – ишқ ва ошиқликдаги комиллик эрур. Шу ўринда ошиқликнинг энг эътиборли бир сифатини қайд этиб ўтиш зарурга ўхшайди. Жалолиддин Румий “Маснавий”сида “Рўзхо бо сўзиho ҳамроҳ шуд”–“Қунлар ёнишлар билан ҳамроҳ бўлди” демиш. Навоийда ҳам ошиқлик камолоти фақат дард ва изтиробда эмас, ёниш, ёлқинли кўнгли билан яшашдадир. Буни алоҳида

таъкидлашимизнинг яна бир жиҳати бор. Шарқнинг буюк файласуф шоири Муҳаммад Иқбол диний маҳдудлик ва ҳар турли ақидапарастлик иллатлари хусусида тўхталиб: “Мусулмоннинг табиати ишқ туфайли баланд эрур. Мусулмон агар ошиқ бўлмаса кофирдир”.– дейди. Навоий эса ишқ кофир нафси мусулмон айлашига тўла ишонч билдирган. Буни Навоийнинг комиллик тўғрисидаги қарашларининг таянч нуқтаси дейиш мумкиндир.

Комил инсоннинг таъриф-тафсифи учун Навоий неча ўнлаб улуг зотлар – пайгамбарлар, машҳур шайхлар, ориф ва дарвешларнинг сифату хислатларига диққатни жалб этади, аммо ҳеч қачон ишқ гўзаллиги, ишқ ва изтиробнинг оламшумул моҳиятини ёддан чиқармайди. Бу эса, ўз навбатида, поэтик маъно ва образли ифодаларнинг узлуксиз равишда янгилашиб боришига кенг йўл очгандир.

Алишер Навоийнинг комиллик ҳақидаги фикр қарашлари, асосан тўрт устувор асосга таянади. Булар: Ахлоқ гўзаллиги, Қалб поклиги, Руҳоният қудрати ва Тафаккур балогати. Навоий Комил инсон деганда нафсоний эҳтиёж ва талаблардан ғолиб келган ва мутлақ тарзда маънавий-руҳий ҳурриятга эришган инсондаги янги ва ҳар жиҳатдан ибратли “Мен”ни назарда тутган. Бу “Мен” эса энг собит, энг ёруғ дунёвий ҳамда ҳамда илоҳий ҳақиқатларнинг бош меҳваридир. Шунинг учун Навоий шеърлятида тасвирланган Комил инсон муаммоси тадқиқ этилганда ана шу “Мен”нинг ботиний ҳаёт йўли, руҳий юксалиши ва қўнгил оламидаги ўзгаришларга алоҳида диққат қилиш ниҳоятда зарур.

Комиллик тўғрисида баҳс юритилган айрим асарларни ўқиганда, комиллик мақоми замин одамига насиб этмайдиган бир идеалга ўхшаб туюлади. Тўғри, Комил инсон даражасига кўтарилиш жуда сермашаққат, кўп риёзат ва назоратни талаб этадиган иш. Тасаввуф таълимотида белгиланган комиллик шартлари янада мураккаб. Комил инсон тушунчасини тасаввуфда биринчи бўлиб назарий жиҳатдан жуда теран шаклда ёритиб берган Ибн Арабийнинг эътирофи бўйича: “Инсони комилдан юкори мукамал бир мавжудлик йўқдир. Бу дунёда инсонлар орасида камолга етишмаганлар ҳайвони

нотик, яъни фақат сурагда инсондир”. Худди шу боис ҳам Навоий бу масалада “аҳли маъни” ҳақиқатини биринчи планга олиб чиққан ва уни бевосита юрт, миллат, дин, имон, виждон, инсон севгиси қабилар билан уйғунликда бадий талкин қилиб берган.

Алишер Навоийнинг Инсони комил баҳсидаги фикр-мулоҳазаларини дин ва шариат, тасаввуф ва тариқат мафкураси билан чегаралаш албатта тўғри эмас. Чунки ҳамма даҳо санъаткорларга ўхшаб Навоийнинг дунёкараши миллий заминдан, миллий кадрият ва фазилатлардан қувватланиб борган. Абу Усмон Амр бин Баҳр ал-Жоҳизнинг “Фазоъил ал-атроқ”, яъни “Туркларнинг фазилатлари” деб номланган китобида туркийлар ялтоқланиш, ялтироқ сўзларни ишлатиш, гап ташиш, соҳтакорлик, фирибгарлик, риё, дўсту биродарларига нисбатан кибр, оқибатсизлик, бидъат нималигини билмасликларини таъкидлаб яна бундай дейди: “Туркийлар араблардан бошқа миллатлар орасида ватан севгиси энг юксак бўлган миллатдир, чунки уларнинг вужудларида ўзга миллатлар соҳиб бўла олмаган даражада мамлакатларига тупроқларига боғлиқлик, ўхшашлик ва садокат бордир...”. Навоий Комил инсон мавқеи ва истиқболи тўғрисида қайгуларкан, авлоддан-авлодга мерос бўлиб келган ана шу ҳислатларни назардан соқит қилмаганлиги ҳам шубҳасиздир. Зеро, Навоий миллат онги ва кўнглини майда ҳислар, ўткинчи ва тубан ақидалардан поклашга тўсиқлик қилувчи зулм, зўравонлик ва зулмат қўрқувидан тамоман фориғ эди. У фикри очик, имон-эътиқоди хатолик ва ожизликлардан озод, руҳонияти соғлом, тўғрилиқ, ростлик ва ҳақиқатни умрининг туб моҳияти деб билган, эл учун асарлар яратиш эҳтиёжини ниҳоятда теран мушоҳада қилмаганида Комил инсон мавзусини бунчалик илҳом билан ёритмаган бўларди.

ТАФАККУР ВА ТАСАВВУР ЧЕЧАКЛАРИ

Шарқ мумтоз адабиёти, аввало, Моҳият адабиёти бўлиб, у маънога толиб, руҳониятга ошиқ бир адабиётдир. Шунинг учун молладан кўра маънога унда эътибор доимо баланд бўлган. Фикр, туйғу, мушоҳада, изланиш ва ифода – буларнинг барчаси ўтмиш адабиётида аввало маъно ва моҳиятга асосланади. Илоҳий ҳақиқатларни англаш, уларни эркин ўзлаштириш йўли – бу ҳам маъно йўли. Ҳатто айрим мутасаввиф ижодкорлар руҳни ҳам вужудга ҳаёт бағишловчи бир маъно деб билишган. Уларга кўра, маънисизлик зулматини маъни нури билан бартараф айлаш, ақл, ахлоқ ва қалбдаги бўшлиқларни маъно билан тўлдириш, тафаккурни фақат ва фақат маъно дурлари билан бойитиш – маънавий тугилиш ва ўсиб-улғайиш дегани мана шу ҳисобланади. Зеро, инсоннинг асили ва комили ҳам аҳли маънига мансуби. Шунини назарда тутиб Алишер Навоий:

*Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ор айлама ҳеч гадолигдин,*

деган.

Аҳли маъни шу даражада кадрли, шу қадар муътабардир. Акс ҳолда Навоий:

*Ким дедим, узлат эшигин очқаман,
Даҳри бемаъни элидин қочқаман. -*

демасди. Аслида даҳр бемаъни бўлмайди: унинг ҳар бир ҳаракати, ранги ва оҳангида маъни бор, ибрат бор. Уни маънисиз кўрсатадиган ёки бемаъниликка маҳкум этадиган одамдаги гумроҳлик, жаҳолат ва маҳдудлик. Булар моҳиятни бузадиган, ақл-идроқ кийматини ерга қориштирадиган иллат ва ноқисликлар эрур.

*Аё подон, маъно бўл деб айди, билдим,
Ондин сўнгга чўллар кезиб, Ҳақни сўрдим, -*

дейди Хожа Аҳмад Яссавий. Бу гапнинг замирида илохий моҳиятингни бил. Ҳақ ва ҳақиқатдан гофил яшашни умр хисоблама деган мазмун яширинган.

Алишер Навоий бир тилда эмас, балки икки тил – туркий ва форсийда тафаккур оламини сайр айлаган. бебаҳо маоний хазинасини яратган санъаткор эди. Шоир “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида “олти мингдин абъети адади кўпрок” форсий девонида “кўп турлик дилкаш адолар (ифода ва тасвирлар) ва дилпазир маънолар” мужассамлашганини айтган бўлса, бошқа бир асарида бундай дейди:

*Форсий назм ичра чун сурдум қалам,
Назминг ҳар синфини қилдим рақам.
Файз еткач ул маонийдан манго
Топти белгу назми Фонийдин манго...*

Навоий форс-тожик тилида ёзилган шеърларида гарчи Фоний таҳаллусини танлаган бўлса ҳам, унинг қалби боқийлик файзи, боқий сўз ва моҳият илҳоми билан тўлиб-тошган эди. Шунинг учун ҳам мутафаккир шоир Румий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий сингари даҳолар изидан бориб форсий шеърятга ўзининг муносиб улушини кўшиш шарафига эришган эди. Бирок “адабиёт ва санъат оламида энг теран бир караш соҳиби бўлган” Заҳириддин Муҳаммад Бобур Навоийнинг форсий тилдаги “баъзи абъети ёмон эмастур, вале аксар суеъ ва фурудтур”, дейди. Устод Абдурауф Фитрат эса “Навоийнинг форс тилида ҳам теран, уста бир санъаткор” эканлигига ишонч билдириб, “Бобурнинг маълумотини кўб-да қабул эткусимиз келмайди”, деган хулосани илгари суради. Бобур устозининг форсий меросини умуман инкор қилгани йўқ, балки унда ғоявий-бадий қуввати юқори, юракка кучли таъсир ўтказадиган шеърлар камроқлигини таъкидлаган, холос. Фитратда ҳам Бобурнинг фикрини бутунлай рад этиш мақсади бўлмагани боис уни “кўб-да”, яъни тўла қабул қилолмаймиз, деган. Умуман олганда, “Девони Фоний” бадий ижод тажрибасида кам

учрайдиган ҳодиса. Унда ўқиса ўқиғулик, мактаса мактағулик шеърларнинг кўплиги шак-шубҳасиздир.

Ундан ўрин олган газал, рубоий, қитъа, хуллас, Навоий калам тебратган ҳар бир жанр ўзича буни тасдиқлашга қодир. Мана, қасида жанридаги шеърларни олайлик. Шоирнинг форсий тилда яратилган қасидаларини эътибордан четга суриб, унинг қасиданавислик майдонидаги хизматларини баҳолаш мумкин эмас. Зеро, “Ситтаи зарурия” ва “Усули арбаа” туркумидаги қасидалар мазмунан бири-биридан теран. мушоҳада ва тасвирда мусобакалашадиган даражада гўзалдир. Навоийнинг ўзи таъкидлашича, “Ситтаи зарурия”даги “Рух ул-қуде” деб номланган илк қасида Оллоҳ ҳамдига бағишланган бўлса, кейингиси, яъни “Айн ул-ҳаёт” “Мустафо мадҳи сарчашмаси файзидан томчилар”дир. Демак, булар Ҳақ ишқи ва сарвари олам Муҳаммад алайҳиссалом муҳаббатидан туғилган ва бошдин-охир сидқу ихлос, эътиқоду самимиятдан яралган асарлар эди.

Ҳайриятки, дунёда жонни роҳатлантириб, кўнгилга кучмадор бағишлаб, моҳият эътибори ила руҳни, имонни асраб-авайлайдиган илоҳий тушунча ва калималар бор. Инсонни шулар Ҳақ ва ҳақиқат йўлларига бошлайди, шулар ахлоқ ва қалб хасталиқларини даволайди, бандасини шулар қуфру гуноҳдан ҳалос айлайди. Ахлоқда, тафаккурда ва руҳониятда уларга суянилмаса, улардаги маъно-моҳият сир-асрори тўхтовсиз равишда кашф этиб борилмаса, одамзод ихтиёрий равишда ўзини азоб-уқубат, қулфат ва бадбахтликларга гирифтор этаверади. Қуръони карим ҳар бир ҳақпараст, маърифатсевар инсон учун умид ва муҳаббат, қисмат ва саодат қомуси. Унда таъкидланишича, Муҳаммад алайҳиссалом энг улуғ ахлоқ соҳиби. Ҳақ элчисидир. У коинотнинг сабаби, хилқатнинг аввали, нубувватнинг ҳотами эрур. Мусулмон оламида бирор бир атоқли ё машҳур зот йўқки, Ҳақ таолонинг охирги пайғамбари ва ҳабиби Муҳаммад алайҳиссаломнинг шарияти, яъни муборак йўлидан четлашган бўлсин. Чунки бу йўл – тўғрилиқ, адолат, муҳаббат ва комиллик йўли. Расулulloҳни севмасдан, ўзини шу севгига фидо қилмасдан илоҳий ишқ завкига етишмоқ

душвордир. Пайғамбаримизга муҳаббат – бу мутлак холис ва соф муҳаббат. Бу фақат ақлий бир севги эмас, балки кўнгил ва руҳ ишки. Навоий “Айн ул-ҳаёт”да шу ишқ туғени тўлқинларини ўзига хос самовий микёсда манзаралаштиради. Ва бу ишқдан бенасиб нафс бандалари хусусида жумладан шундай дейди:

*Девмардум, яъни бозор аҳли юлғичлик учун,
Шайлашиб, очгай дўкону суди савдо айлагай.*

*Олди-сотди айлашаркан, жўши уриб инсофлари,
Бўренинг қийматин бир халта тилло айлагай.*

*Қозихона аҳли, кофирлар синиқ дирҳамни деб,
Юз мусулмон мулкани олмоққа фатво айлагай.*

*Дунҳиммат, пасткашлар азбаройи нафси шум,
Ўзгаларнинг эшигида ўзни расво айлагай.*

Мутасаввуфларнинг эътирофи бўйича, қалбнинг илм билан тўлиши денгизга ўхшайди. Чунки Расулulloҳнинг қалби илм ва ҳидоят билан тўла, долғали бир денгиз эди. Илм ва ҳидоят, унинг қалб денгизидан нафсига ўтгач, илм харорати юзага чиқиб, нафснинг сифатлари ўзгаради. Ва табиати буткул баркамоллашади.

“Пайғамбаримиз (с.а.в.) “Сиз дунё ишларини мендан кўп яхши билурсиз”, деяроқ дунёни халққа изофа этди ва нафсини дунёга дахлдор даврадан чиқарди”, дейди Абу Наср Саррож. Навоий эса ушбу ҳақиқатни тушунган ва унга амал қилишни зиммасига олган кишиларни назарда тутиб:

*Гар кўнгил жамъи висол бўстони сари бурса юз,
Тонг эмаским, тарки дунё, тарки уқбо айлагай.*
деган эди.

Одам умри гўзаллик ва чиркинлик, яхши ва ёмон, мағлубият ва муваффақият каби зиддиятли, бири

иккинчисига мувофиқ келмас тушунча ёхуд ҳақиқатлар меҳварида айланади. Инсон ҳаммасидан кўпроқ ўзини билиш ва танишда адашгани боис. нима ок, нима қора, нима тўғри, нима нотўғри – буларни вақтида фарқлай олмайди. Ҳақ билан яқиндан боғланолмаганлиги учун у нафсдан узоқлашолмайди. Нафсу ҳаво таъсиридан қутулиб билмаган ақл эса кундан кунга майдалашиб, соҳибини манфаат, тама кўғирчоғига айлантиради. Ички ҳаётдаги чалғишлар, бузулиш ва айнишлар нима? Улардан қутулишнинг асосий чоралари қанақа? Безавол бир саодатга эришиш мумкинми, йўқми? Кимга суюнганда ва кимдан ибрат олганда одам хато қилмайди, фалокатга йўлиқмайди?

“Қут ул-қулуб” (“Қалблар озуқаси”) ва “Минҳож ун-нажот” (“Нажот йўли”) қасидаларида худди шундай саволларга теран жавоблар бор.

Ҳаёт ва олам ҳеч қачон бир жойда тўхтаб ёки турғунлашиб қолмайди: табиатдаги ҳар бир нарсада ўзига хос бир ҳаракат, ички ва ташқи ўзгаришларда бўлади. Шунинг учун тун бағрида кун туғилади, ойлар ўзаро ўрин алмашиб, фасллар ўзгаради. Фасл янгиланар экан, инсон табиати ва ҳолатларида ҳам албатта ҳар турли эврилишлар юзага келади. Алишер Навоий “Фусули арбаа”, яъни тўрт фасл деб номланган ва Баҳор, Ёз, Куз, Қиш тасвирларига бағишланган қасидаларида аввало ана шу ҳақиқатга асосланади. Улуғ шоир ҳар қайси фасл сийрати ва сувратини жуда ёрқин очиб берадиган ходиса ҳамда манзараларни бири иккинчисини такрорламайдиган турфа ранг ва оҳангларда жонлантиради. Бу эса Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишланган сўзларнинг самимий ифодаланишида ҳам алоҳида аҳамият касб этган дейиш мумкин. Навоий Бойқаро таърифида:

*Ҳашамат чўққиси сенга муҷссар бўлди чун,
Ари ҳам пойингдадир магар, етолмайин хуноб, -*

каби юксак фикрларни ёзар экан, айни пайтда қаҳратон киш азобларига чидаб кун кечираётган ночор одамларнинг аҳволини ҳам назардан четда қолдирмайди:

*Камбагал шўрлик қалтирар, кўнглида шавқи олов,
Мисоли майхўр бошида ҳавоئي кайфи шароб.*

*Қашишоқ, бечораҳол гўё қулоғи том битган,
Елкаси ёттииб икки қулоғига, ҳижоб.*

*Жисмида титрашдин ўзга ҳаёт нишони йўқ
Гўё ўликка жон соларкан, титратур Ваҳҳоб...*

Қайси бир йўл ва қайси бир тарзда бўмасин, Навоий барибир ҳақиқатни айтади, кўнгли халқ ахволининг шаффоф кўзгуси эканини барибир билдиради. Навоийнинг форсий қасидалари фавқуллодда юсак фикр мақомида яратилган. Айниқса, “Ситтаи зарурия”даги қасидалар фалсафий-ирфоний мушоҳаданинг чуқурлиги, руҳоний завқнинг баландлиги ва ёрқинлиги билан ўқувчини хайратлантиради. Меҳр ва ихлос билан уларнинг таржима килинишига асосий сабаб ҳам шунда бўлса керак, деб ўйлаймиз. Навоий ўзбек тилида “Ҳилолия” деб аталган битта қасида ёзган. Қолганлари форсийда битилган ва мутафаккир шоир уларда қасиданавислик маҳоратини беқаму кўст намоён айлаган. Ушбу қасидалар илк бора Навоийнинг йигирма жилдлик Мукамал асарлар тўпламида насрий таржималари билан бирга нашр этилди. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ғазаллар билан бирга ўн қасиданинг шеърий таржимасини амалга оширди. Уларни ўқиш насрий таржимага нисбатан ўзгача фикр ва таассурот уйғотили, энг муҳими, Навоийнинг санъатхонасига яқинлаштириши шубҳасиздир. Бу хайрли иш тўхтаб қолмаслиги керак. Чунки Навоий форсий шеъриятининг ҳажми ҳам, миқёси ҳам салмоқли. Ундаги турли лирик жанрда ёзилган шеърларни ўзбекчалаштирилиши Фоний – Навоийнинг форс-тожик тилида ижод қилган даҳо ширлар сафидаги мавқеини яқиндан билишга хизмат қилади.

РУҲ ВА МАЪНО САРБОНИ

*Файзи гадову шоҳ аро мунташир,
Хизматиға шоҳу гадо муфтахир.
Алишер Навоӣ*

1

Шарқ мумтоз шеърятӣ дунё бадий тафаккурининг ўз жозибасига соҳиб, қудратли марказларидан бири. Жаҳонга шуҳрат таратган улуғ шоир-санъаткорларнинг аксарияти Шарқ шеърятӣ намояндалари эди. Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий улар даврасида алоҳида мавқе ва эъгиборга эга.

Жомий – шоир, адиб. олим, мусикашунос, адабиётшунос, муаррих, файласуф, мутасаввиф. Ҳазрат Жомий кенг камровли ижодиётида Рудакийдан бошлаб то Ҳофиз ва Камол Хўжандийгача бўлган сўз санъаткорлари анъаналарини ижодий давом эттириб, форс-тожик шеърятини янги поғонага кўтарган эди. Жомийдан кейин бадий ижод тажрибасини теран илм ва ирфон, қоядай сарбаланд бутун шахсиятдан айри ҳолда тасаввур қилиш мумкин бўлмай қолганди.

“Султон Ҳусайн Мирзонинг замони, - дейди Заҳириддин Муҳаммад Бобур, - ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин батаҳсис Ҳири шаҳри мамлу эрди. Ҳар кишининг ким бир ишға машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул микдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдир”.

Асрдош ва издошларнинг Абдурахмон Жомийга берган таъриф, тавсиф ва баҳолари бир жойга жамланса, наинки ўз замонида, ундан кейинги даврларда ҳам Жомийга тенг, Жомийнинг жойини эгаллашга муносиб Шаҳс таваллуд топмаган, деган хулосага келиш шубҳасиздир. Жомий шу қадар беназир, шу даражада ноёб шахсият. Алишер Навоӣ устозининг шаъни-шавкатини улуғловчи мана бундай сўзларни айтганда тўла ҳақ эди:

*Ё раб, бу маоний дуррилинг уммони,
Бу донишу фазл гавҳарининг кони.*

*Ким айладинг они олам аҳли жони,
Олам элига бу жонни тут арзоний.*

Кўп шоиру адиблар ижодга ўзларича қизиқиб кетиб, нафси таниш, ранж ва машаққат оташида тобланиб шахсият яратишни умуман ҳаёлга ҳам келтиришмайди. Кўплаб майда “менча”лар хархашасидан қутулмаган “Мен” синиб, албатта парчаланadi. Ҳолбуки, ижодкорнинг биринчи вазифаси ёзишни ўйлаш эмас, ёзадиган одамнинг (ўзининг) бутунлиги, ҳақиқий ҳурлигини тўғри аниқлашдир. “Жамиятбон” ёзувчи бошданок мағлубиятга маҳкум. Маҳдудликдан у эрк ахтаради, ожизликни куч, фанони бақо дея тасаввур этади. Ҳурлик мақомига юксалиш беҳад оғир, гоъда мураккаб иш. Бу хусусда кенг мушоҳада юритган Азизиддин Насафий шундай дейди: “Барча инсонлар бу оламда зиндонладирлар. Пайғамбар, вали, султон, малик – ҳамма-ҳаммаси боғланган. Баъзисининг бир, айримининг икки, бошқа бировининг ўн, яна бирларининг юз, баъзисининг эса минг занжири бордир. Бу жаҳонда занжир-тузоқсиз одамнинг ўзи йўқ. Аммо бир занжирли минг занжирлига нисбатан эркин, азоб ва изтирби ҳам унинг озроқдир”.

Дарҳақиқат, ўтар дунёда ҳар ким ўзича бир нимага мубтало: кимдир мавқе ва мансаб учун роҳат-фароғатини фидо айлайди, кимдир обрў ва амалдан ажралгани учун изтироб чекади; биров бой-бадавлат экан, қашшоқликка йўликқач, ўзини-ўзи қийнайди. Кимлардир шон-шуҳрат шавқида бошқаларни ер билан яқсон айлашга уринади. Ҳирс, тама домига илинганлар қанча. Ҳосидлар фитна ва ғавғо кўзгаб ниятга эришиш ҳаракатилан қайтмайди. Кимдир ҳамма нарсага қўл силтаб риндлик қадахини қўлдан қўймайди... Хуллас, кўпчилик аҳамияти паст турфа-турфа эҳтирос асири, яъни кўзга кўринмас занжирга боғлиқ. Демак, яхшилик билан ёмонлик, тўғрилиқ билан эгриликни фарқлаш ҳам нисбийдир. Нега шундай? Бунинг туб сабаби нимада ва

нимадан бошланиб, нима билан тугайди? Мусулмон шоирлари орасида бадийий ва илмий асарлари, шахсий ҳаёт тажрибалари орқали ушбу саволларга тўлақонли жавоб бера билган мутафаккирлардан бири Абдурахмон Жомий эди.

*Умрест, ки ба ҳазор ман ҳастии ман,
Ман меғўям, вале надонам “ман” чист?*

Мазмуни: Бир умрки, менинг мавжудлигим минг манда кечади. Ман дейман, аммо “ман” нима? Билмайман.

Содда қилиб айтганда, Жомий ижодиётининг ўзак ғояси Ишқ. Ҳақиқий ишқ нури, завқ-шавқи ила басиратни очиш. Кўнгил назарни маъно, моҳият оламига қаратиш.

*Ўз жамолига назар ташлаб, тамошо қилди ишқ,
Ном бериб, оишқ ила маъшуқни пайдо қилди ишқ.*

*Эрди оишқ ботину маъшуқ зоҳир, этди акс,
Сирри ботинни зуҳур айлаб, хувайдо қилди ишқ.*

*Ўзида ул ўзни кўрди, жилвалар кўрсин дебон,
Сену менга бир ажиб миръоти дунё қилди ишқ...*

Чинакам софлик – Дилдаги софлик. Рухда, кўнгилда гўзаллик бўлмаса, зоҳирий гўзалликлар шуурга кенг йўл очиб беролмайди. Ҳазрат Жомийнинг “гул жамоли”дан “дил жамоли”ни устун қўйиб, мунаввар кўнгил хусни билан дунёни хайрон қолдир, дейишида олам-олам маъно яширинган:

*Жамоли дил талаб қун, не жамоли гул, ки гар чун ҳур –
Жамоли дил шавад тобон, шаванд офоқ хайронаш.*

Абдурахмон Жомий руҳониятида гўё замин ва само, ғайб ва шаҳодат олами бирлашиб, ажралмас бир уйғунлик касб этган. Жомий тасвирларида рух бир шуъла, бир нур ва бир зиёдир. Рух, шаклан гоҳ қирмизи, гоҳ кора, гоҳ ок ё сарик

ўлароқ турли-турли рангларда кўринади. Бундай вақтларда у моддани тамсил этади. Зеро, рухга ранг бергувчи моддадир. Рух учун вақт, замон деган чегара йўқ. Хаёл, тафаккур сингари парвози кўп осон ва энгил. Тафаккур қаерда бўлса, рух ҳам ўша ерда. Англайдиган, хатосиз тушунадиган рух бўлиб, тафаккур унга эргашувчи. Модда рухга тўсиқ бўлолмайди. Рух ҳамма жойга бора олади. ҳаводан, сувдан, олов ва тупроқдан бемалол ошиб ўтади. Рух бўлиниб парчаланмайди, лекин куёш ҳар томондан кўринганидек, рух ҳам айна бир пайтда турли жойларга парвоз айланишига қодир. Жомий нуқтаи назарида маъно эътибори ила инсон улуғ олам бўлгани боис Оллоҳ уни ҳаёт, илм, ирода, қудрат, ҳис этиш, кўриш, калом каби ўзининг сўнгсиз сифатларидан бир қанчасига шерик этган ва ўзини инсонда шу сифатлар ила билган, билдирган. Комил инсон, бу оламнинг руҳи ва олам унинг жасади янглиндирки, доимо руҳни ахтаради, излайди, орзу қилади. Шунинг учун инсоннинг биринчи ва асосий вазифаси, маънавий-ахлоқий бурчи нафсу шаҳват офатларидан қутулмоқдир. Ҳар қаердаки нафс ва шаҳват сели тўфон килса, бахту иқбол хонаси ҳам барбод бўлур, дейди шоир:

*Сели шаҳват ҳар кужо тўфон қунад,
Хонаи иқболро вайрон қунад.*

Жомий оламини билган – Ҳақни ҳам, халқни ҳам биледи. Жомийни ўқиган ва тушунган – ҳақиқатнинг зоҳирини ҳам, ботинини ҳам тушунади. Кўнгил заволини ҳам, қамолини ҳам ҳис қилади. Буларни чуқур англашда Навоийнинг Жомий ҳақидаги фикр-мулоҳалари яқиндан кўмак ва илҳом беради.

2

Нуриддин Абдурахмон Жомий 1414 йил 7 ноябрда Жом вилоятининг Харжард қасабасида туғилган. Жомийнинг бобо-бобоқалонлари насл-насаби тоза, обрў-эътибори юксак зотлар бўлишган. Алишер Навоий Жомий вафотидан сўнг

устозиға бағишлаб ёзилган “Хамсат ул-мутахаййирин” асарида бу ҳақда. “Аларнинг олий насаблари имом ул-мужтаҳидин Мухаммад бинни Ҳасан бинни Абдуллоҳ бинни Товус бинни Хурмуз Шайбонийга борурким, Хурмуз бани шайбон.қабиласининг малики эрмишким, Бағдодда салтанат қилибдур...”, деб ёзади. Шоирнинг отаси Низомиддин Аҳмад эса дин ва шариат илмининг пешволаридан эди. Илк таҳсилни Жомий отасидан олган, гўдакликдаёқ ўқишни ўрганган. Навоийнинг қайд қилишича, у “тўрт ё беш ёшларида” мактабга қатнай бошлаган. Лекин кўп ўтмай Жомийнинг оиласи Жомдан Ҳиротга кўчиб келишади. Бунинг сабабини Навоий шундай изоҳлайди: “Бори кичик ёшидин шабооб аҳдининг авойилиғачаким (йигитлик даврининг бошланишигача), Жом вилоятида эрмишлар – аларга фойда еткурур киши оз топилғон жихатидин:

*Қуёш ул навъки мазриб сори,
Ё Наби уйлаки Ясриб сори,*

шахрга азимат қилибдурлар...”.

Ҳар бир иш ва ҳунарни камолга етказиш, истеъдодни тўла рўёбга чиқаришга рағбатлантирувчи, илм ва ижодни қўллаб-қувватлаш билан танилган Ҳирот Жомийни кучок очиб қаршилайди. Илм-фан, маданият, санъат ва адабиёт бешикларидан бўлган бу муаззам шаҳардаги номдор мадрасаларда Жомий илм ўрганишга киришиб кетади. Қисқа муддатда наинки зоҳир илми, ботин илмида, хусусан, тасаввуф жабҳасида кўп билим эгаллашга эришади. Аммо шеърдан йироқлашмайди. Илм ва ирфонни шеърият хизматиға сафарбар этишнинг энг таъсирчан йўллари, табиий, кўркам усулларини излайди. Фикр ҳаёти, рух завқи, кўнгили зиёсини Жомий ҳар нарсадан – хаттоки, маърифатдан ҳам афзалроқ кўради:

*Маориф гар чу мў борик бошад,
Чй ҳосил з-он чу дил торик бошад?*

Мазмуни: Маърифат сочдай нозик бўлса-да, юрак агар қорайган эрса, ундан нима натижа чиқади?

Жомий рубоийларидан бирида, қаердаки хона эшигидан даъво кириб келса, маъни шитоб билан туйнукдан чиқиб қочади дейди:

*Ҳар жо зи дари хона даромад даъвӣ,
Маъни ба шитоб аз раҳи равзан бигурехт.*

Шоирнинг ўзи эса бутун умри мобайнида даъво, иддао, шахсий ғараздан фориғ яшаган. Тафаккур, амал, муносабат, меҳр-муҳаббат холислигида Мавлоно Жомий само кишисидай таассурот қолдиради. У одам ва одамиятга нисбатан душманлик, беписандлик, золимликни умуман қабул қилолмайди. Унингча, бошқаларга ҳақсизлик ўтказиб, уларга паст назарда караш итлик ва йирткичлик. Бу итлик ва йирткичликка сабаб ақлсизлик:

*Ҳашм бо дигарон сагиву додӣист,
В-ин сагиву додӣ зи бехирадӣист.*

Агар одамийлик кўз, оғиз, эшитиш ва кўриш билан белгиланса, девор нақшлари билан инсонийлик ўртасида ҳеч фарқ қолмайди. Чунки еб, ичиб, ётиб, ғазаб ва нафсга қул бўлиш инсонийлик олаmidан беҳабар, жаҳл зулматидан ҳеч қутулолмайдиган ҳайвонга ҳам ҳосдир:

*Агар одамий ба ҳашм асту даҳону гўшу бини,
Чи миёни нақши девору миёни одамият.*

*Ҳўру хобу ҳашму шахват шағабасту жаҳду зулмат,
Ҳайвон хабар надорад зи жаҳони одамият.*

Улкан ижодий шахсият ҳар қанақа шароит, жон эзувчи ҳар қандай вазиятда ҳам қатта орзу-умид, ёруғ ҳаёллар билан яшайди. Бу ҳолат уни баъзан хилват ё узлатга ундаса, гоҳо сафар ва саёҳатларга чорлайди. Жомий Туркистонни “каъбаи

мақсуд” (бунда албатта Яссавий, Баҳовуддин Накшбанд, Хожа Аҳрор каби тарикат пирлари ҳам назарга олинган) деб таърифлаган эди:

*Жомӣ, аз хоки Хӯросон чӣ кунӣ азми Ҳижоз,
Чун туро каъбаи мақсуд ба Туркистон аст.*

Хуллас, Жомий билимини такомиллаштириш учун Самарқандга йўл олади. Улуғбек мадрасасида ўқишни давом эттиради. Умумий маълумотларга кўра, машҳур қонуншунос олим хожа Фазлуллоҳ Абулайс, буюк мунажжим Қозизода Румий ёш толиби илмнинг қобилияти ва заковатига юкори баҳо берадилар. Султон Улуғбек ҳузуридаги бир йигинда Қозизода Румий “Жомий каби баланд истеъдодли йигит ханузгача Амунинг нари ёғидан келмаган эди”, деган экан. Самарқанд ҳаёти, Самарқанд илмий-адабий муҳити Жомийнинг дилида ўчмас из қолдирганди. Самарқанд унинг илмига илм кўшиб, инсоний фазилатларининг бойиши ва теранлашувига эркинлик берганди. Шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтиш керакка ўхшайди. Самарқандда ҳам, кейинроқ Ҳиротда ҳам бир неча маротаба Жомийни сарой хизматига таклиф қилишади. Шоир эса бу таклиф ва илтифотларни қатъиян рад этади. Чунки у ўзининг тарихий вазифаси ва бурчини беками кўст адо айлаш, виждон хотиржамлиги, қалб ҳуррияти, фикр эркинлигини сақлаб қолиш учун илмдан, адабиётдан ўзга бир “майдон”ни тасаввур қила олмасди. Бу эса илм, ижод, санъат одами учун энг асосийси. Зеро, эркинлик кетса, дардисар ташвишлар, эътиқодни бузиб, иродани емирувчи ҳар турли бало-казолар ўз-ўзидан бостириб келаверади. Шунинг эътиборга олиб бўлса керакки, мутафаккир шоир “Юсуф ва Зулайхо” достонида ўелига қаратилган насиҳатларида, мансаб эшигига асло яқин йўлама, “ки аз ҳар мансабе бемансаби бех” – “ҳар қанақа мансабдан мансабсизлик яхши” деб ёзади.

Навоийнинг вазирлик мансабини тарк қилиб, саройдан кетишга қарор айлаганлигини билган Жомий ундан бунинг сабабини сўрайди. “Инсон жинси суҳбат ва ихтилотидин

мамул бўлиб эрдим. бу ишга ул боис бўлди”, дейди Навоий. Шунда Жомий “Инсон кимни хаёл қилиб эрдинг, бизга дағи кўргуз?” – деб сўроқ ташлайди. Ушбу саволнинг ўзиёқ инсонпарвар шоирнинг, халқ моли ва жонини зулукдай сўрган мансаб аҳлига муносабатини ниҳоятда аниқ акс эттиради. Жомий мансабни эмас, мансабпарастликдан туғилажак бедодлик, ноинсофлик, разолаткорликларни коралаган. Мартабада кўтарилиб, одамийликда буткул тубанлашган эркисиз-ихтиёрсиз гумашталар киёфасида у миллат, салтанат таназулини кўрган - дехқон, хунарманд меҳнатини ўйлаб эса дилига ёруғ ҳислар оқиб келган.

*Қуввати жону тан зи дехқон аст,
Қути руҳу бадаи зи дехқон аст.*

*Гар наёбад жаҳон зи дехқон баҳр,
Қаҳт хезид зи корхонаи даҳр.*

Мазмуни: Жону таннинг қуч-қуввати дехқон эрур. Руҳ ва вужуднинг хайр-баракаси дехқондир. Агар дунё дехқон меҳнатида баҳра топмаса, корхонасида унинг қаҳатчилик қўнади.

Жомий тасаввуф илмининг чинакам билимдони, накшбандийлик тариқига мансуб шайх, мутасаввиф шоир. Лекин у жаҳолат, риё йўлига кирган сўфийлар билан ҳеч муроа қилмаган. Ҳақ висолига эришиш иддаоси ила ҳамма нарсани йиғиштириб, сафсата сотишни касб этиб олган сўфий ва дарвешларни шоир дехқоннинг бир томчи терига ҳам арзитмайди:

*Ҳазар аз сўфиёни шаҳру диёр,
Ҳама номардумону мардумхор.*

*Корашон ғайри хобу хўрдан не,
Ҳечашон фикри рўзи мурдан не.*

Мазмуни: Шаҳру диёрдаги бу сўфийлардан ҳазар қил. Уларнинг барчаси одамлик қиёфасини унутган, одамлик шайғини хорлаган кимсалардир. Ейиши-ичиши ва ухлашдан бошқа таъвишлари йўқ. Ҳатто ўлимни одамдай қаришганини ҳам ўйлаб кўролмайдилар.

Халқни унутиб Ҳақ дегувчи, бу дунёга нафрат ила боқиб охират саодатига кўз тикувчилар Жомий маслагидан йироқ кимсалар эди. Бадбинлик, текинхўрлик, суратпарастлик, ортиқча шикасталик, маънавий мутеликларга у асло ён беролмасди. Оллоҳ ва пайғамбар, ишк ва соф виждон ҳукми ила яшаш тарафдори эди.

Замондошларининг ишоратлари, хусусан “Рашахот айнул ҳаёт” муаллифининг хабарларидан англашилишича, Жомий расмий таҳсилани нихоясига етказиб, камолотга эришгач оила қуришни ихтиёр этиб, пири Мавлоно Саъиддин Кошғарийнинг қизига уйланиб, тўрт фарзанд кўрган. Тўнғич ўғли бор-йўғи бир кунгина умр кечирган. Иккинчи ўғли Сафиуддин Муҳаммад 1475 йилда таваллуд топган. Тўнғич чакалокнинг ҳаётдан тез кўз юмиши Жомийни бу ўғилга қаттиқ боғлайди. Аммо бир йил ўтар-ўтмас у ҳам вафот қилади. Албатта, бу мусибат шоир қалбига фавқуллода ёмон таъсир ўтказади. Сафиуддин ўлимига бағишлаб марсия ёзади. Унда шундай мисралар бор:

*Рехтӣ хуни дил аз дидаи гирёни падар,
Раҳи бар жони падар н-омадат, эй жони падар!*

Мазмуни: отангнинг гирён кўзларидан юрак қонларини оқиздинг. Отанг жонидан жой олгандинг нечун келмадинг, эй отангнинг жони!

Алишер Навоий устози кўнглига тасалли бериш ва айрилиқ оташини пасайтириш мақсадида Сафиуддин вафотига бир таърих ёзади. Орадан икки йил ўтади. Жомийнинг ёши 63 га тўлгач, 1477 йил оилада учинчи фарзанд дунёга келади. Икки ўғилдан жудо бўлган ота-онанинг ҳасратдан кейинги шодлигини тасаввур қилиш қийин эмас, албатта. Янги туғилган ўғилга Зиёуддин Юсуф

деб ном кўйишади. 1486 йил Абдурахмон Жомий хонадонидида тўртинчи ўғил туғилади. Унга Захириддин Исо деб ном берилади. Қарангки, у ҳам узок яшолмайди. Шоир биргина ўғил – Зиёуддин Юсуф билан қолади.

Зиёуддин Юсуф тўрт ёшда экан, шоир унга атаб 1481 йилда бир панднома ёзиб, уни “Тухфат ул-асрор” асарига киритади. Сўнг фарзандига мурожаат тарзида яна икки панднома яратади. Улар бугун ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятини айтарли бой бергани йўқ.

3

Абдурахмон Жомий серкирра ва сермахсул истеъдод сохиби. Илмда унинг асарлари сони эллиқдан ортиқлиги қайд этилган. Жомий мумтоз шеърятнинг ғазал, рубоий, китъа ва бошқа жанрларида илҳом билан ижод қилган. Ишқ, ирфон, комиллик гоёларини у янгича муносабат, янгича оханг ва бўёқларда тасвирлаб берган. “Менинг шеърим, - дейди у, - ишқ азоби ва қон ютишнинг баёнидир. Ғазал девони эмас улар, менинг қилган ишларим, чеккан гам-гуссаларим”.

*Шеъри ман, Жомӣ, баёни ишқу хун хўрдан бувад,
Ин на девони ғазал, девони аъмоли ман аст.*

Шоирнинг қалб ҳолати, изтироб харорати, шахсий фазилатлари шеърда нечоғлик ёркинрок аксини топса, самимият ўшанча ортади. Шоир ҳамма нарсага инонтирса-ю, самимиятга, хусусан, дард ва изтироб самимийлигига инонтириб билмаса, қилган меҳнати бесамар. Анъанавий йўлда ижод қилишнинг қалтис жиҳатларидан бири ана шу. Қайси лирик жанрда қалам юритмасин, Жомий буни ҳисобга олган. Шунинг учун форс-тожик шеърятини Жомий тажрибалари тимсолида соддалик ва самимиятнинг янги марраларини ишғол айлаган эди дейиш мумкин.

Хаёт файзи, умрнинг сир-асрори, ишқ ҳикмати, ошиқлик гам-азоби, машуқанинг нозу итоби, орифнинг сукути, ғарибнинг ҳасрати, фақирнинг шавқи, юлдузларнинг чараклаши, ғурубнинг махзунлиги, туннинг шукухи,

самовотнинг чексизлиги – буларнинг бариси шеър. Турфа кўзли булоқларнинг шилдираши, денгизларнинг сокин шовуллаши, шамолларнинг кўшиги, япроқлар ва гулларнинг ўпишиши, булбулларнинг ноласи – бу мусика. Ваҳдати вужуд таълимотига таяниб Жомий ана шу ҳақиқат, манзара ва мусикаларни инсон руҳи, қалби, тафаккур сирларини очишга хизмат қилдиради. Авомга мақбул, оломон савиясига мувофиқ тушадиган шеърни у суст ва хом шеър деб ҳисоблаган:

*Шеър, к-афтод қабули хотири о.м.
Хос донид, ки суст бошаду хом.*

Ғазал, рубоий, қитъа, таржиъбанд, таркиббанд жанридаги шеърлари Жомийнинг лирик салоҳиятини намойиш этган бўлса, дostonлари эпик маҳоратини кўрсатган. “Тухфат ул-аҳрор” (“Хайрли кишилар туҳфаси”), “Сибҳат ул-аброр” (“Яхшилар тасбиҳи”), “Юсуф ва Зулайхо”, “Лайли ва Мажнун”, “Хирадномаи Искандар”, “Соломон ва Абсол”, “Силсилат уз-заҳаб” сингари асарларида фалсафа, ахлоқ, ишқ, ирфон ва тасаввуф, жамият ва сиёсат, шахс эрки ва салтанат сингари масалалардан баҳс юритилган. Кейинчалик улар “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) номи остида бирлаштирилиб шухрат тутган.

Жомийнинг насрда ёзилган асарлари орасида “Баҳористон” ва “Нафаҳот ул-унс” китоблари доимо кучли иштиёқ билан ўқиб-ўрганилганини таъкидлаш лозим. Жомий “Рисолаи аруз”, “Рисолаи қофия”, “Рисолаи мусика”, “Шарҳи рубоийёт” каби бир неча илмий рисоаларнинг ҳам муаллифи. Буларнинг ҳар бири учун Жомий заҳмат чеккан, кўз нуруни сарфлаган. Табиийки, ҳар бирида бир ихтирони кўзлаган.

4

Башарият қадим Шарқдан ҳар қанча миннатдор бўлса арзийди. Шарқ барча буюк динларга бешик. Жаҳондаги энг мухташам маданият, илм-фан кошоналари дастлаб Шарқда

бино эгилган. Адабиёт, санъат, музика оркали ўзни танишни инсон илк бора машриқзаминда амалга оширган.

Хуллас, айтса-айтгулик хақиқат ва ҳодисотлар кўп. Уларга эришиш қандай кечган? Деярли бирортаси ҳам енгил ва осон бўлмаган. Ҳаммасининг ортида машаққат, фидойиллик, азоб-укубат ва шижоат яшириндир.

Маълумки, Шарк оламида тожу тахт, ижтимоий-сиёсий жангу жадаллардан ташқари, мазҳаб, тариқат олишувлари ҳам қўлоқ ёзган. Булар ҳам етмаганидек, олиму уламолар ўзаро масала талашинган: баъзан яққа ҳолда, кўпинча гуруҳ-гуруҳ бўлиб найзабозлик қилинган.

Имом Ғаззолий ҳазратлари ислом оламининг фахру ифтихори мақомига юксалиб, жаҳонга доврўғ таратган аллома. Бирок ул зотнинг ғоятда кескинлик ва муросасизлик билан Форобий ва Ибн Синони қоралашларини англаш барибир қийин. Худди шунингдек, Ибн Рушднинг Ғаззолий танқидига қаратилган сўзларидан таажжубланмасликнинг ҳеч иложи йўқ. Фикр-қарашлари дин, шариат, сиёсат “тарозу”сига тўғри келмай қолган мутасаввиф, шоир, олимларни қуфр ва исёнда айблаш Шаркнинг айтарли барча ўлкаларида бир урф тусини олган. Боязид Бистомий, Ибн Сино, Ибн Арабий, Насимий... Булар қаби юзлаб буюк сиймоларнинг исми шарифига “қофир” тамғаси босилган. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бири инсониятнинг билимдон, ҳурфикрли фарзандлари эди. Қилич ва милтиққа қўлни қурол ўларок қарши кўтариб бўлмаганидек, жаҳолат, гумроҳлик ва ёвузлик бало-қазоларини фақат илм ё маърифат билан енгмок душвордир. Ҳайвон гулшанни босиб, янчиб топтагани сингари илмсизлик, нодонлик ирфон бўстонини пайҳон этади. Аҳмад Яссавий бежиз: *“Нодонлардан қочиб ер остига кирдим маню”*, демаган. Ёмонлик ва жаҳолатга қарши туришда Абдурахмон Жомий нисбатан ўзгача йўл танлаган. Аввало шунини қайд этмок жоизки, Жомий биров тўғрисида ноҳақ сўз айтмаган, душманлик, хусумат қайфиятини кўнглига йўлатмаган. Боз устига, юқорида эслатилганидек, ғанимлик, адоват ўчоғи бўлмиш амалдорлик муҳитига умуман қадам қўймаган. Аслида бундай одамда душман ва

душманлик бўлмаслиги керак. Эл-юрт тақдирига куйинган, дину диёнат, илму маърифат деган ҳар бир киши у шоҳми, гадоми, олим ё ижодкорми – барча-барчаси Жомий қаршисида таъзимга бош эган. Ва буни ўзи учун зўр шараф билган. Жомий оддий, беғараз, самимий, меҳнаткаш ва иқтидорли одамларни кўнглига нечоғлик яқин олса, ҳирсу ҳавога қул мансабдор, онг ва идроки қуриб-қақшаган диндор, риёкор сўфий, талантсиз, бироқ ашаддий худбин ва шуҳратпараст шоиру уламолардан ўзиини ўшанча йирик тутарди. Навоий учун Жомийни, Жомий учун Навоийни ёмон кўриб, гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона игво, фитна, тухмат тўқийдиганлар эса қанчадан-қанча эди. Улардан баъзиларининг “табаррук” номлари ҳатто ихчам шаклдаги шеърларда ҳам очик тилга олинган. Эски баъзлардан бирига киритилган мана бу рубоийни ўқинг:

*Коҳию Ғизолий он ду лояъқили маст,
Дар ғайбати Жомию Навой зада даст,*

*Дар даҳр касе ба мисли эшон нагузаит,
Коҳӣ, чу хас асту ҳам Ғизолий чу сағ аст.*

Мазмуни: Коҳию Ғизолий Жомий ва Навоийга ғайбат кўлини чўзган икки ақлсиз мастдир. Дунёда уларга ўхшайдиган бирор кимса ўтган эмас. Коҳий бамисоли бир хас бўлса, Ғизолий бир итдир. Навоий ва Жомийга тиш қайраган, ташланишга қулай вазият пойлайдиган бундай кимсалар шоир, олим, давлат одамлари орасида оз эмасди.

Жомий Самарқанддалиги пайтида бир неча уламолар уни кофир деб эълон қилиш талабини ўртага ташлашган. Асарларидаги баъзи тушунчаларни илиб олиб, Жомийни кимлардир шиа мазҳабига ён беришда, шиалик вакиллари уни ўз мазҳабларининг душмани дея танитишга уринишган. Лекин Жомийнинг панжасига панжа уриш, Жомийни таслим айлаш – бу ҳазилакам иш бўлмаган. Игво ташаббускорларига шоирнинг шеърини жавоби мана бундай эди:

*Эй мугбачаси даҳр, бидеҳ жоми маям,
К-омад зи низои шиаву сунӣ қаям.*

*Гуянд, ки Жомӣё, чи мазҳаб дори?
Сад шукр, ки саги сунниво хари иша паям.*

Мазмуни: Эй даҳр мугбачаси, жоми майимни узатгил. Шиаву сунний жанжалидан безор бўлдим. Агар “Жомий, сен кайси мазҳабдасан?” деб сўрасалар, айтурман: “Юз шукрки, сунний ити, шианинг эшаги эмасман”.

Шоир 1472 йилда Ҳижозга сафар қилганида “Силсилат уз-заҳаб” достонидаги баъзи байтларни дастак қилиб, Бағдоддаги мухташам бир мадрасада ўтказилган йиғинда уни савол-сўроққа тутадилар. Бирок ҳеч нима натижага эришолмайдилар. “Ногаҳон мени рафзга (шиага) нисбат бермасинлар дея Хуросон суннийларидан кўрқардим. Лекин Бағдодда равофизнинг жафосига йўликишни каендан билибмиз”, деган экан ўшанда Жомий. Лекин бундан-да қабих ва даҳшатли ходисалар бўлиши мавлононинг тушига ҳам кирмагандир.

Жомий 1492 йил ноябрь ойида 78 ёшида ҳаётдан кўз юмади. Бундай улуғ ва бетимсол зотларнинг вафоти – ҳаётдаги энг оғир айрилик, улкан йўқотишдир. Жомий сингари шахсларнинг қабрига жасад билан бирга бошқа ҳеч қачон топиб, ҳеч вақт қайтариб бўлмас маъно ва тафаккур маҳзани ҳам дафн этилади. Уларнинг ҳаётдаги ўрни ҳам, маънавий мавқеи ҳам ўлган кунидан бошлаб ғоятда аниқ билинади. Чунки улар етган тафаккур юксақлигига ўзга биров етолмайди, улар қилган ишни айни тарзда бошқа биров эплотмайди. Ҳирот-Ҳирот бўлиб Жомийникидай буюк ҳижрон маърақасини кам кўрган бўлса керак. Алишер Навоийнинг ёзишича, Хуросону Ҳирот аҳли бутун йил мобайнида мотам тутади. Сўнг йил оши берилади. Бу маърақага ҳам Ҳусайн Бойкаро бош бўлиб, уни эъзозу эҳтиром ила ўтказади. Қабр бошида хашаматли макбара қурилиб, маҳсус ходимлар тайинланади. 1510 йил Исмоил

Сафавий кўшинлари Ҳиротга бостириб киришади. Босқин нишонларидан бири Ҳазрати Жомий қабри эди.

“Исмоил Сафавийнинг улуғ шоир Мавлоно Абдурахмон Жомийга нисбатан кўрсатган беҳурматлигини, – деб ёзади академик шоир Ғафур Ғулум. – адабиёт тарихи ҳали ҳам унутмайди... Шох Исмоил: “Агар Ҳирот менинг кўлимга кирса, Жомийни тириклайин тутолсам, ўтда куйдираман, ўлган бўлса гўридан чиқариб, устухонларини куйдираман”. – деган эди. Исмоилнинг бу қасамидан ҳиротликлар хабардор эди. Сафавий Ҳиротни эгалламасдан бурун Жомийнинг ўғли Зиёвуддин Юсуф бошлик бир неча мухлислари Жомийни ва устози Саъдиддин Кошғарийнинг сўнгаларини гўрдан қазиб чиқариб, душман кўли етмайдиган холироқ бир жойга элтиб, яширинча, вақтинча кўмган эдилар”.

Жасад топилмаса ҳам шоир мақбарасига барибир ўт кўйилганди. Бу воқеага шохид Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Сафавий аскарлари бошчилигидаги қарийб ўн минг киши мазор томон юришади. Ўша атрофдан канча тахта, эшик, курси, ўтин топган бўлсалар, барини Жомий қабри устига ташлаб, сўнг ёқиб юборадилар. Бу ваҳшийликни изоҳлашга ҳожаг йўқ, албатта. Бироқ бир қатор оғрикли саволларга жавоб топинг келади. Бу дунёда ўзи қандай яшаш керак? Нега буюк Шахсларнинг қисмати кулфат, ғам-ғусса билан лиммо-лим тўла? Одам Атодан бошлаб пайғамбарлар ва дин улуғларининг бешларига келган фалокатларни хотирланг: Ҳазрати Одам жаннат неъматларидан маҳрум этилган; Иброҳим Халилulloҳга ўғлининг бошини кесиш амр қилинган; Яъқуб алайҳиссалом ўғлидан ажралиб аччиқ-аччиқ кўз ёш тўккан; Ҳазрати Юсуф қудуқ ичида балоларга гирифтор бўлган; Муаммад алайҳиссаломнинг оёқлари Тоифда қонга беланиб, Ухуд кuni тишлари синдирилган; Абу Бакр захарлаб ўлдирилган; Умар шаҳид этилган; Қуръони каримни жамлаган Усмон толеи ҳам шундай бўлган; Ҳазрати Али килич зарбидан ўлган; Ҳасан захарланиб, Ҳусайннинг боши кесилган... Нечун бундай? Оллоҳ ҳақиқатда ҳам севган бандаларига қайгу ва жафони раво кўрадимиз? Мутасаввифларга кўра, “Оллоҳ сўнгсиз лутф соҳиби

бўлганлиги боис, ёмонлик ундан эмас, ашёдан юзага келади. Иноят Оллоҳнинг инсонларни ёмонликдан муҳофаза этишдаги лутфидир. Бизни яхшилик ва мукамалликка йўналтирадиган – бу ёмонликнинг мувжудлиги”.

Мавлоно Жалололдин Румий муаммони янада ойдинлаштириб, бутун масъулиятни инсон зиммасига юклайди:

*Олам аз мо ҳаст шуд и-е мо аз ў
Бода аз мо маст шуд и-е мо аз ў.*

Мазмуни: Олам биздан пайдо бўлди, биз ундан эмас. Бода биздан маст бўлди, биз ундан эмас.

Дарҳақиқат, инсон ҳар нарса учун ўлчов ва мезондир: у ўзгартиради, таҳлил қилади, ҳукм юритади, ҳакамлик этади, нигоҳдан ўтказиши, муҳофаза айлайди. Бир-бирини эъзозлаб, мадҳ қилган ҳам удир, таҳқирлаб, қийнаган ҳам у. Ранг, оҳанг, шодлик, таназзул ва тараккиёт, фикр ва ҳаёл, умид ва умидсизлик – ҳаммаси инсон олами. Инсон маъно ва моҳиятдир. Жомий ижодиётида ранг-баранг шаклларда теран ёритилган бош ҳақиқат ҳам худди шу.

*Пайи он рав, ки орифи маънист,
Марди ориф ба дўстӣ авлист.*

Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижодиёти дунёнинг қатор мамлакатларида кўплаб олимлар томонидан ўрганилган, асарларидан намуналар тарб ва шарқнинг турли тилларига таржима қилинган. Жомийшунослик айниқса XX асрда Россия, Эрон, Тожикистон, Озарбойжонда анча тараккий топган. Бу ўринда Е.Э.Бертельс, А.Ҳикмат, А.Мирзаев, А.Насриддинов, А.Афсаҳзод, М.Ражабов, А.Сатторов, А.Гулиев каби рус, эрон, тожик ва озар олимларининг тадқиқотларини эслатиб ўтиш мумкин. Жомийшунослик бўйича Ўзбекистонда ҳам бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган. Абдурахмон Жомий ижодиёти муҳиблари таникли олимлар П.Шамсиев, Ш.Шомухамедов.

А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, Н.Маллаев, Б.Валихўжаев, Р.Воҳидов, С.Ғаниева, Ҳ.Ҳомидий ва бошқаларнинг мақола, рисолаларидан, шунингдек, алоҳида илмий тўпламлардан яхши хабардордирлар, деб ўйлаймиз. Ўзбек китобхони неча ўн йиллардан буён Жомий адабий меросидан сараланган лирик шеърлар, айрим дoston (баъзилари парча ҳолида) ва насрий асарларни она тилида ўқишга муваффақ бўлишган.

Ҳазрат Жомийнинг маъно дуру гавҳарлари билан тўлиб-тошган ижод хазинаси бизга нечоғлик қадрли бўлса, унинг Алишер Навоий билан дўстлиги, устоз-шоғирдлиги шу даражада эътиборли ва эҳтиромлидир. Бу – халқлар, адабиётлар, илм-фан, маданиятлар тарихида ниҳоятда сийрак учрайдиган ҳодиса. Жомий ва Навоийга ўхшаб дунёқараши – дунёқарашига, шахсияти – шахсиятига, маслаги – маслагига боғланиб, ижодиёти ва маҳорати ўзаро уйғунлик касб этган икки миллат, икки адабиёт вакилини тасаввурга келтириш қийин. Асарларида Навоий Жомий таърифида, Жомий Навоий мадҳида сўз юритар экан, уларнинг ҳар иккаласи ҳам гўё бир тафаккур иклимида нафас олиб, бир дард ва шодлик гулшанида кезиб улуғ истеълод, мислсиз бадий иxtироларни шарафлаётганга ўхшайди. Навоийнинг Жомийга, Жомийнинг Навоийга қалб яқинлиги, меҳр-мухаббати, ишончи қандай бўлган бўлса, даҳл этмасдан уларни худди ўшандок ўрганиш, бир ёқлама, майда ёки ҳавойи фикр-қарашлардан қутулиб, ҳақиқатни сўзлаш лозим. Жомий ижодиётини ўқиб-ўрганмай, Навоий шаънига мадҳия тўқиш тарихий, ҳаётий, бадий ҳақиқатга қанчалик зид бўлса, Навоий даҳосининг қучқувватини ҳис қилмай, ижодиётининг моҳият оламига кириб бормай Жомийнинг Навоийга таъсири хусусида мубоҳаса бошлаш шунчалик бемаъниликдир. Биз истаймизми, истамаймизми, Навоий Жомийга, Жомий Навоийга беҳад яқин – шахсиятда ҳам, ижодиётда ҳам. Бунга иқрор бўлиш учун фаҳм-фаросати жойида кишига биргина китоб – “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”ни ўқиб, мағзини англашга эришмоқ кифоя.

Илм-маърифатли халқ кимни севиш, кимларга ишониш, нимани ардоқлаш, нимага интилишни билишда унчалик хато

қилмайди. Абдурахмон Жомийнинг илмий-адабий мероси қадим-қадимдан ўзбек халқини қизиқтирган. Ўқиб-ўрганишга иштиёқ уйғотиб келган. Ўн бешинчи ва ундан кейинги асрларда адабиётда ном қозонган бирор бир шоиримиз йўқки. Жомий шеърят мактабидан сабоқ олмаган бўлсин. Бу — тўхтаб қолмайдиган жараён ва маҳдудлик, яқравликдан ҳамиша ғолиб чиқадиган қуввати баланд интилиш.

НАВОИЙ ВА БОБУР

Алишер Навоий ўзбек адабиётида янги ва юксак бир давр яратди. Бу ўз мохияти ва миқёсига кўра шундай бир кўлами кенг давр эдики, унда ўзбек адабиётининг XV асрларгача бўлган ижодий тажрибалари зўр муваффақият билан ҳам умумлаштирилди, ҳам унинг тараккиёт йўллари белгилаб берилди. Навоий ижодиёти инсоният маънавий оламидаги буюк ҳодисалардан. Навоийдан сўнг яшаб ижод қилган ўзбек санъаткорларининг айтарли ҳаммасида Навоий ижодиётининг маълум бир жиҳатлари ўзига хос шаклларда акс этди. Бошқача қилиб айтилганда, деярли ҳар бир ўзбек ижодкорига Навоийдан нималардир ўтган ёки уларнинг бадиий меросида улуг шоир даҳосидан нимадир яшайди. Хуллас, бутун қоинот қуёш таъсиридан четда қолмаганидек, ижодда Навоий таъсири ўтмаган ўзбек қаламкаши ҳам йўқ.

Бобур бадиий ижод ишларини бошлаганида Навоий ҳали ҳаёт. охириги асарлари устида меҳнат қилмоқда эди. “Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, – дейди Бобур, – Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байғ айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафрика ва гавго бўлди”.

Демак, “Навоий ўз умрининг сўнгги йилида ғойибона равишда Бобурни эшитиб, унга қизикади ва мактуб билан алоқа боғлаш ташаббусини ўзи бошлайди. Ўн тўққиз яшар фарғоналик ёш шоирнинг кўтарилаётган юлдузини узок Ҳиротдан кўра олган Навоий ҳамма гениал шоирларга ўхшаб ундаги ҳақиқий талантни илғаган бўлса, эҳтимол.

Албағта, Навоий Бобурсиз Навоий бўлиб қолди, лекин Бобурни Навоийсиз тасаввур қилиш қийин”, деган эди Максуд Шайхзода. Бобур ўз мемуарида Навоий ҳақида шуларни ёзиб қолдирган эди: “Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил биладан то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши Хамса” жавобида, яна бир “Мантиқ ут-гайр” вазнида “Лисон ут-гайр” отлик. Тўрт ғазалиёт девони тартиб

қилибтур: “Ғаройиб ус-сигар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадойи ул-васат”, “Фавоид ул-кибар” отлик. Яхши рубоийети ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким. мазкур бўлғонларқа боқа пастрок, ва сустрок вокиъ бўлубтур. Ул жумладин иншоларини мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур...

Аҳли фазл ва аҳли хунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай...”

Бобур бутун умри ва ижоди давомида Навоийнинг халқ, ватан, инсон меҳру муҳаббатини тарғиб этувчи улуғ ва ибратли мактабидан таълим олди. Мана шунинг учун ҳам, атоқли адибимиз Ойбек сўзлари билан айтганда, Бобур поэзияси Навоий поэзияси куёши нурларида барқ уриб ривожланган эди.

Бобур учун Навоий “назири йўқ” устод эди. У бошқа шоиру ёзувчилардан кўра Навоийга ортиқроқ, мунтазамроқ эргашди, унинг “туркий тил била” айтилган кўп ва хўб ижодиётини шеърятдаги биринчи ва доимий мактаби деб билди. Бобур истеъдодининг такланиш босқичларидан бошлаб Навоий шеърятини билан мунтазам равишда машғул бўлган. Бу ҳақда куйидаги факт ҳам маълум бир тасаввур бериши шубҳасиз. Бобур ёзади: “Одина кунни ойнинг йигирма учиди (1519 йил) Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзон тартиби била ғазаллар ва абётким, интихоб қилилодур эди итмомиға етди”. Бобур Навоийдан аввало, ҳаётга, инсонга эътиқодни, юксак ва сўлмас туйғу ҳамда ғояларга содиқликни ўрганди; умуминсоний масалаларни давр ва тарих воқеа-ҳодисалари билан мустаҳкам алоқада бадиий тадқиқ этиш сирларини ўзлаштирди.

Бобурнинг инсон маънавий камолотига жиддий эътибор бериши ва бу масалани руҳ, муҳаббат, илм, халқ, ватан ишқи кабилар билан ички алоқада бадиий тадқиқ этиши мутлақо мустаҳкам заминдан келиб чиққандир. Шунинг учун ҳам асосий моментларда Бобур шеърятининг лирик қаҳрамони бир шоир, файласуф, ҳаётсевар сифатида Навоий лирик қаҳрамонига маслақдош, унинг ижтимоий, ахлоқий ва

фалсафий идеяларининг давомчиси ҳамда ривожлантирувчиси-сидир. Бу ерда ўз-ўзидан бир савол туғилади. Хўш, Бобур Навоий ижодиётининг қайси қирраларини диққат билан ўрганди? Қайси бир жиҳатларини кўпроқ ўзлаштирди? Бу саволга лўнда қилиб шундай жавоб берса бўлади: Бобур Навоийдан биринчи навбатда бадиятни, шеърингда мазмунни маҳорат билан ифодалаш сирларини ўрганди. Шеърни қалб ва руҳ ойнаси даражасига етказиш малакасини ўзлаштирди.

Навоий шеърини ўзбек адабиётининг юкори чўккиси ҳисобланади. Навоий ўз поэзиясида Шарқ адабиётининг илғор қисмига хос бўлган эстетик нормаларни ижодий равишда ўзлаштириб, айнаи бир пайтда уларни янгиликлар билан бойитди. Навоий лирикасида илғари поэзияда деярли қўлланилмаган ёки кам истифода этилган образ, санъат, бадиий усул ва воситалар тез-тез учрайди. Ҳатто буларнинг баъзилари ҳақида улўғ шоирнинг ўзи ҳам асарларида маълумотлар бериб ўтган.

“Навоий ғазалининг асосий ва биринчи хислати, – деб эътироф қилган эди Мақсуд Шайхзода, – мантикий тарзда тузилиши, бир моментнинг иккинчи моментдан туғилиб келишидир. Бу жуда муҳим хислатдир. Чунки кўп ғазалнавис шоирларда шеър гўзал ва алоҳида байтлардан иборат бўлиб, механик равишда тузилгани учун ундаги байтлар олдинмакейин қилиб алмаштирилса, ўқиган киши бу ўзгаришнинг фаркига етмаслиги ҳам мумкин... Навоийда биз бошқа бир хусусиятни кўрамиз. Фикрий муддаонинг бутунлиги, тасвирда фақат субъектив ҳисларнинг жилвасини эмас, объектив ҳаётий воқеаларнинг силсиласини кўзда тутиш, Навоийдан энг кичик лирик шеърларини ҳам мантикий иплар билан боғлашни талаб қилади. Бунинг натижасида ғазалда бутунлик, байтларнинг бир-бирига тасодифий эмас, мантикий муносабатлар билан боғланганини кўрамиз”¹.

Мўъжаз бир ғазалда яхлит бадиий лавҳани юзага келтириб, ундаги байтларни бошдан-охир ягона ғоявий мақсад талабларига мувофиқ шаклда тизиш – у, ҳеч

¹ Шайхзода М. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. Ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент, 1959. – Б. 241

шубҳасиз, шоирдан малака ва маҳоратни талаб қилади. Бобур ўзбек шоирлари орасида биринчилардан бўлиб Навоийга хос бу хусусиятни теран фаҳм этди ва ўзи ҳам устоз йўлидан боришга дадил интилди. Бобурнинг арузга оид рисоласида ушбу масалага оид характерли маълумотлар бор. У Навоий ғазалларидаги фикрий яхлитликни бир неча бор қайд этган. Бир ўринда эса Навоийнинг шундай ғазалларидан биттаси келтирилиб, унга “Бошдин-оёқ бу ғазалда бир ҳикоя манзум бўллубтур”, деб изоҳ ҳам берган.

Умуман олганда, шеърда ғоявий бутунликка эришишни Бобур бадийликнинг асосий шартларидан бири деб билган. Бу жиҳатдан у Навоийга муносиб издош. Шунинг учун унинг ғазалиётисидагина эмас, рубоий, китъа, туюклари орасида ҳам мантикий изчилликдан маҳрум пароканда оҳангларда битилган шеърлар учрайвермайди.

“Бобур рубоийлари, – деган эди Ойбек, – унинг поэзиясининг чўккисидир... Умар Хайёмнинг рубоийлари каби унинг рубоийлари ҳам фалсафий фикрларга бой, шаклан мукамал...” Бобур рубоийлари Шарқ рубоийчилигидаги янги бир саҳифа эди. Лекин у бу вазифани ҳам аввало Навоийдан пухта ўрганиб, унинг хомийлигида амалга оширди.

Алишер Навоий рубоийларидан бирида ғариблик туйғусини мана бу шаклда ифода этган:

Мунгтуғ бошим остидаги тошимниму дей?
Тош устидаги ғариб бошимниму дей?
Ҳасрат сўйидан кўзимда ёшимниму дей?
Ўлмакдин саъброқ маошимниму дей?

Бобур Навоийнинг мазкур рубоийсига пайравлик қилади ва ёзади:

Гурбат туғи ётқон руҳи зардимниму дей?
Ё ҳажр чикоргон оҳу сардимниму дей?
Ҳолинг не дурур, билтурмисен дардимни,
Ҳолинг сўрайму, йуқса дардимниму дей?

Биринчи рубойда поэтик фикр савол-муурожаат усулида баён қилинган. Бу эса лирик қаҳрамон қалбидаги изтиробни янада қабартириб кўрсатади. Мақсаднинг худди шу шаклда тасвирланиши Навоийнинг асосий муддаосига мос эди. Бу ерда масаланинг бошка бир жиҳати ҳам муҳим. Рубойда маънога мувофиқ ёниқ эҳтирос бор. Шу билан бир қаторда, сўз билан чизилган манзара ҳам бор. Тош устидаги мунгли бош; хасрат суйидин ёшланган кўзлар; ёлғизлик ва кимсасизлик азобларидан заифлашган вужуд. Бу чизгилар уйғун ҳолда ўқувчи кўз ўнгида яхлит ва жонли бир сувратни пайдо қилади. Хуллас, Навоий тўрт сатрли бир шеърда инсоннинг ички кечинмаларини очади, маънавий-рухий ҳолатини ақс эттиради, ҳам моҳир рассом назари билан унинг ташки қиёфасини кўрсатади. Гап шундаки, Бобур яратган тўртлик ҳам ўзига хос ички руҳи, маъно товланиши жиҳатидан мутлақо оригинал шеър даражасига етказилган. Бобур Навоий рубойларидан илҳомланиб қатор-қатор тўртликлар яратган. Аммо бирор вақт ҳам ижодийликдан чекинмаган. Шунинг учун бўлса керак, у кўпинча гўё устози билан шеърини мусобакага киришганга ўхшайди, гўё Навоий яратган оҳангларга қараб соз пардаларини мослагандай бўлади. Масалан, қуйидаги рубойлар Навоий қаламига мансуб:

*Юз меҳнату гам кўнгулма еткурди фироқ,
Жонимга балову дард ўқин урди фироқ,
Жисмиمنى фано ўтига қўйдирди фироқ,
Чун қўйди, қулини кўкка совурди фироқ.*

Мана бу рубойни эса Бобур ёзган:

*Андин бериким қасдим учук турди фироқ,
Юз дарду аламни манга еткурди фироқ,
Мени эшигингдин, нетайин, сурди фироқ,
Қил чора, йўқ эрса мени ўлтурди фироқ.*

Бу рубойилар айрилиқ ҳақида. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам кўз ёшлари билан битилган кайғули фироқномалардир. Бобурнинг хижрон ҳис-туйғулари дарж этилган шеърлари кўп. Лекин уларнинг ҳеч бири унинг «фироқ» радибли рубойисига ўхшамайди. Чунки бу рубойий бевосита Навоий таъсирида ёзилган. Бу гап ҳам мазмунга, ҳам шаклга тегишли. Навоий фикр ифодасида қандай йўл тутган бўлса, Бобур ҳам шу йўлдан боради. Навоий рубойида радиф сифатида “фироқ” сўзини қўллаган. Натижада, шеърда яқоҳанглик вужудга келтирилган: фикрнинг мантқан тадрижий давом топиши таъминланган. Бундан ташқари, радиф рубойий композициясининг марказий нуктасига айлантирилган. Шунинг учун тўртликдан мабодо “фироқ” сўзи туширилиб қолдирилса, у ўзининг бор мазмунидан бутунлай маҳрум бўлади ва шаклга қаттиқ шикаст етади. Айнан шундай гапларни Бобур рубойиси ҳақида ҳам айтиш мумкин. Навоий рубойининг биринчи сатрида “еткурди” сўзини қофияда қўллайди. Бобур бу сўздан иккинчи мисра қофиясида фойдаланади. Ҳатто биринчи тўртликдаги сатрлардан бири кейингисидан қарийб айнан такрорланиб келади. Навоий “Юз меҳнату гап кўнглума еткурди фироқ” деса, Бобур “Юз дарду аламни менга еткурди фироқ”, дейди. Шак-шубҳа йўқки, мазкур рубойилардан бирининг юзага келишида иккинчи бири ғоявий-бадиий жиҳатдан сезиларли роль бажарган. Шунга қарамадан, уларнинг ҳар бири ўзича мустақил ва гўзал асарлардир. Навоий қўйлаган фироқ, мазмун моҳияти билан кўпроқ анъанавий характерга эга. Бобур уни ватан туйғуси билан боғлаган.

Рус адиби К.Паустовскийнинг шундай гапи бор: “Деярли ҳар бир санъаткорнинг ўз илҳомчиси, яхши даҳоси бордирки, у ҳам оддий қаламқашдир. Ана шу илҳомчининг китобидан ақалли бир неча сатр ўқилса, бас, одам кўлига қалам олгиси келиб қолади...”¹ Бобурнинг илҳомчиси бўлган ана шундай даҳо Алишер Навоий эди. У Навоий рубойилари таъсирида кўлига қайта-қайта қалам олган.

¹ Паустовский К. Огнни гул. Бузувчи меҳнати ҳақида ўйлар. – Тошкент, 1967. – Б. 138.

*Андиш бериким, қошимда ёрим йўқтур,
Хижронида жуз нолаи зорим йўқтур.
Дашт узра қуюн каби қарорим йўқтур,
Сарғашталигимда ихтиёрим йўқтур.*

Энди Бобур ёзади:

*Кўндш бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.*

Бу рубойларда тасвир усули ўхшаш. Вазн, радиф бир хил. Навоий шеърда хижрон дарди билан жони ўртанган саргашта ошиқнинг қалб ҳасратини поэтиклаштирган. Бобур рубойисининг ғоявий негизида ҳам айрилиқ, хижрон туйғуси ётади. Бироқ унда ижтимоий ранг қуюқ, яъни ёр билан баробар диёр кайғуси ҳам асосий планда талкин этилган.

Классик поэтикада нидо деган санъат бор. Агар шоир ўзининг субъектив фикру туйғуларини инсонга, табиатдаги бирор нарса ёхуд предметга мурожаат қилиш йўли билан ифода этса, ўша нидо санъатини амалда қўллаган бўлади. Навоий бу санъатдаги рубойларида кўп ва ҳар гал маҳорат билан фойдаланган. Масалан, шоир баъзи шеърларида ўз кечинмаларини “боди сабо”, “ел”, “субҳ”, “кўнгул” қабиларга тўғридан-тўғри мурожаат қилиш орқали тасвирлаб беради.

*Эй боди сабо, айласанг ул сори гузар,
Жон бирла кўнгулни топшурай, олгач бор.
Кўнгулмни итига туъма қилгил зинҳор,
Жонимни доғи аёғига айла нисор.*

Навоийнинг бу рубойиси ишқий мазмунга эга. Унда вафодор ошиқнинг садоқат хислари тасвирланган. Лирик қаҳрамоннинг кўнгул орзуларини “боди сабо”га қарата баён этиши, унинг рухий ҳолатидаги интизорлик хисларини чуқурлаштирган. Энди мана бу рубойига эътибор беринг:

*Эй боди сабо, айла Хуросонга гузар,
Мендин дегил ул ёри паришонга хабар.
Неча сафар ўз кўнгалунг учун қилгайсен,
Энди бизнинг учун айла бу ёнга сафар.*

Бобур бу шеърни ёзишда, биринчидан, устозининг тўртлигида қўлланилган бадий санъатга асосланади ва у ҳам фикрни “Эй боди сабо” деган хитоб сўзлари билан бошлайди. Иккинчидан, Навоийнинг “Эй боди сабо, айласанг ул сори гузар” деган гапини аниқлаштириб, ғоявий максадига мослаб “Эй боди сабо, айла Хуросонга гузар” шаклида такрорлайди. Кўринадики, Навоий анъанавий мазмунларни талқин этишда фойдаланган бадий санъат ва тасвир воситаларидан Бобур ҳаётий реал кечинмалар тасвири учун истифода этади.

“Оханг – бу тупроғ таркибида яширинган олтин. Тупроғидан олтинни ажратиб олайликда, қолган кераксиз нарсаларни улоктирайлик”, деб ёзади америка шоирларидан бири. Агар шеърда маънога мувофик оханг бўлмаса, “Шеър – ночор, шоирнинг эса ҳоли танг”дир (Буало). Классик шоирларимиз назира усулида ижод қилганларида иккинчи бир шоир шеърининг шакл ва мазмунига ўхшатма қилиш билан бир қаторда унинг оханг йўналиши ва кўламини янада мукаммаллаштириш учун жиддий уринганлар.

Алишер Навоий қайси мавзуда рубоий ёзмасин, албатта, унинг ўзига хос ва бетакрор охангини топган. Бошқача қилиб айтганда, шоир рубоийларида мазмун ва оханг ягона тўлқинда оқиб, оханг фикрга, фикр охангга куч бағишлайди. Кузатишлардан шу нарса маълумки, Навоий рубоийларидаги афеунли оханглар Бобур қалбида акс-садо уйғотган.

“Намози пешин Ограга тушулди, – деб ҳикоя қилади “Бобурнома” муаллифи. – Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситгим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортди. Доруйи қор ичдим. Охир басит ярашти, уйқусизлик ва ташналиғдин бисёр ташвиш тортгим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубоий айтилди. Ул жумладин бири будур:

*Жисмида иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин учадур уйқу чу охиом бўладур.
Ҳар иккаласи гамим била сабримдек,
Боргон сайи бу ортадур, ул кам бўладур”.*

Бизнингча, бу шеърнинг айнан шундай оҳангда юзага келишида Навоийнинг мана бу рубоийсидаги оҳангнинг таъсири бўлган.

*Ҳар лаҳза кўнгул гамингда маҳзун бўладур,
Маҳзунлиги лаҳза-лаҳза афзун бўладур.
Савдо анга юз ончаки, Мажнун бўладур,
Юз мунча десам ҳам не ажаб чун бўладур.*

“Ҳақиқий санъаткор..., – деб ёзади Э.Хемингуэй, – мазкур соҳада ундан олдин нимаики кашф қилинган бўлса, нимагаки эришилган бўлса, ҳаммасини ўзлаштиради ва ўзига керагини нокерагидан шундай тезлик билан ажратиб саралайдик, гўё у туғилишдаёқ барча билимлар билан курулганиб, доно бўлиб туғилгандек кўринади, чунки оддий одам умр бўйи уриниб эгаллайдиган доноликларни ҳақиқий истеъдод гоҳо кўз очиб юмгунча тез эгаллайди...”. Бобур дид даражаси, истеъдоднинг куч ва имкониятлари жиҳатидан ана шундай санъаткорлар тоифасига киради. У форс-тожик шеърлятидаги бадий кашфиётларни ҳам, миллий адабиёт тажрибаларининг сир-асрорларини ҳам ўзига хос бир донолик билан жуда тез ўзлаштириб олди.

Бобур Навоийга муносиб шогирд. У бадий ижоднинг ҳал қилувчи жиҳати – шакл ва мазмун маҳоратида Навоийга изчил эргашади. Бобур Навоий мактабининг истеъдодли улуғ бир вакили сифатида адабиётимиз тарихида катта вазифаларни амалга оширди. Бу жиҳатдан унинг поэтик жанрлар такомилли, хусусан, рубоий жанри тараққиётидаги хизматларини алоҳида қайд қилиш керак. Хуллас, шеърлятда Бобур эришган ғоявий-бадий ютуқларнинг катта қисми буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий поэзияси, унинг ўлмас номи билан боғлангандир.

АДАБИЙ ТАЪСИР ВА ИЛҲОМ САМАРАЛАРИ

Туркий адабиётнинг улуг ва бекиёс санъатхонаси, ҳеч шубҳасиз, Алишер Навоий шеърятидир. Туркийзабон халқлар адабиётида Навоийгача ҳам, ундан кейин ҳам бундай илҳомбахш ижод «марказ»и бўлмаган. Айнан Навоий ижодиётида юрт ва миллат, дин ва сиёсат, маърифат ва гўзаллик маъно-моҳиятини адабиёт илк маротаба ўзаро уйғунликда идрок айлаб, уларни бир-биридан таъсирли шаклларда ифодалашга эришган эди. Навоий шеърни фикр одамининг кўнгил водийсига олиб кирди. Хуллас, мутафаккир шоир бадий ижодда ҳали эътибор қаратилмаган янги-янги мавзу ва туйғу «эшик»ларини ҳам кенг очиб, шеърятнинг Хаёл, Тасаввур, Тафаккур уфқларини беҳад кенгайтириб юборди.

Алишер Навоийнинг бутун туркий адабиётдаги энг буюк шоир эканлиги ва барча туркий халқлар адабиётига ката таъсир кўрсатганлиги машҳур шарқшунослар Э.Гибб, Э.Браун, сўнг Ф.Кўпрули томонидан илгари сурилган. Ф.Кўпрули бу ҳақда «XV асрнинг ўзидаёқ "Навоийнинг асарлари турк дунёсининг ҳар томонида – Онадўли ва Рум элида, Хуросон ва Ироқда, Қрим ва Волга бўйларида, шунингдек, туркманлар орасида, ҳатто, Ҳиндистондаги турк саройларида ҳам севиб ўқилган»¹, деб ёзган эди. Мана шу минтакаларда Навоий ижодидан илҳомланиб асарлар ёзган шоир, адиб, олимларнинг номлари ва ижод намуналари бирма-бир саналса, шунинг ўзиёқ бир неча жилд китоб бўлиши муқаррардир. Тўғри, XVI асрдан сўнг туркий қавмлар яшайдиган айрим ўлкаларда, жумладан, Онадўлида навоийхонлик олдиниғига нисбатан бирмунча сусайган. Адабиётшунос олим М.Чавушўғлининг таъкидлашича, бу ҳолатдан ажабланмаслик керак. Чунки форсий адабиётда «сабки ҳиндий», яъни ҳинд услуби шаклланар-шаклланмас, XVI аср ўрталаридан эътиборан у буюк шоирларни камолга етказган. Анча кейинроқ эса Нишотий, Наимий деган усмонли шоирлари ҳам ҳинд услубида шеърлар ёзиб, донг

¹ Ф.Кўпрули. Алишер Навоий. Истанбул, 1941. 5-б.

таратишган. Шундан сўнг Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Абдурахмон Жомий каби мумтоз шоирлар ўрнини Урфий, Соиб, Мухташам, Мирзо Бедилдай шоирлар эгаллашган. Оқибатда мумтоз услуб вакиллари бўлмиш Хўжандий, Жомийлар қатори Навоий шеърятини ҳам маълум бир вақт иккинчи планга тушган¹. Бироқ «Навоий тили», «Навоий услуби»да шеър ёзиш анъанаси усмонли диёрида ҳеч тўхтаб қолмаган. Зеро, бундай бўлиши мумкин ҳам эмасди.

Бир қатор тадқиқотчиларнинг маълумот ва хулосалари бўйича Онадўлида Навоий дастлабки девонлари қўлма-қўл ўқилган пайтлариданок танилган ва усмонли давлатининг кўзга кўринган айрим арбоб ҳамда ижодкорлари билан хат ёзишиб турган. Бу ўринда Султон Фотиҳ Муҳаммадхон саройидаги Маҳмуд Пошо, Синон Пошо, Караманли Низомий деган шоирларнинг номларини эслатиб ўтиш жоиздир. Аҳмад Пошо назираларидан руҳланган турк шоирлари орасида Навоий шеърларига ҳавас янада кўламлашиб кетган. Онадўли халқи билан Ўрта Осиё турклари орасидаги ўзаро яқин алоқа ва хабарлашувлар Султон Фотиҳ Муҳаммад замонида бошланиб, унинг ўғли Султон Боязид II томонидан давом эттирилган. Онадўлида Навоий ғазалларига боғланган илк намуналари назиралар XV асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Уларнинг дастлабки намуналари эса Самарқандда туғилиб ўсиб, сўнг Хиротда яшаган ҳамда тақдир тақозоси билан Рум диёрига бориб қолган, «Қутадғу билиг»ни уйғур харфлари билан кўчирган котиб Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан ёзилган. Усмонли турк олимаси Ойшагул Сартқоянинг маълумотига кўра, Абдураззоқ бахши Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги:

*Сени кўргач дер эдим, бир меҳрибоним бор эмиш,
Оллоҳ-Оллоҳ, не бало ботил гумоним бор эмиш*

матлаби билан бошланадиган ғазалига бир эмас, икки назира ёзган экан. Навоийнинг юкоридаги ғазали етти

¹ М Чавушўғли. Қонуний даврнинг охирига қадар Навоийнинг Онадўлидаги таъсири ҳақида қайтлар. «Отсиз армуғони». Истанбул, 1976.

байтдан таркиб топган. Абдураззок бахши ғазалнинг беш байтини танлаб олиб, куйидаги икки байтини негадир тушириб қолдирган:

*Живҳари шиқин олурга халқ махфий нақдидек,
Жон ичинда бир неча доғи тўхоним бор эмиш.*

*Юз ғамим бор эрди муг кўйиға киргач бўлди дафъ,
Ваҳки, мен гофил ажаб дорул-амоним бор эмиш*

Абдураззок бахшининг биринчи назираси:

*Ул парирухким анинг оғзи ажойиб тор эмиш,
Кўрса минг зоҳид кўйиб лаъли лабига зор эмиш.*

деган сўзлар билан бошланиб, куйидаги фикр билан тугалланади:

*Бахши ғустоҳлик қилиб айди Навоийга жавоб,
Ул ғазалга бир жавоб айгу бу Румда бор эмиш.¹*

Ушбу назирада мазмунан Навоий ғазалига ҳар қалай яқинлик бор. Аммо иккинчи назира тўғрисида бундай деб бўлмайти. Абдураззок бахши маълум бир фурсат Султон Боязид II саройида котиблик вазифасида ишлаган. Ва иккинчи назирасида Навоий ғазалининг мазмун-моҳиятини тубдан ўзгартириб, уни шох мадҳ этилган шеърга айлантирган:

*Подшоҳим даврида бир хуш замоним бор эмиш,
Барча хавфу ҳам хатардин кўп амоним бор эмиш.*

*Адлу инсофинг жови² борди Хитову то Хўтан,
Ҳамдуллоҳким, шоҳимдек меҳрибоним бор эмиш.*

¹ Ойшагул Сартқоя, Самарқандлик Шайхзода Абдураззок бахшининг Алишер Навоийга Ондағулида етган назиралари, Неванбўд, 2001, 5-6.

² Овозаси.

*Чунки султон Боязидхон олди Румнинг тахтини,
Ушбу давлат чун азалдан кендусига¹ ёр эмиш.*

*Ҳар адуким мункар ўлса, султоним давлатига,
Бу муъаййанким адунинг бўйиши шу дор эмиш.*

*Эътиқодлик кулларининг юзи Бахшидек кулар,
Эътиқодсиз юруган ўрни жаҳаннам нор эмиш.²*

Албатта, ўз кадрдон ватани, қариндош ва дўстларидан жуда йироқ, мусофирликда кун ўтказган одамнинг аҳволини тасаввур этиш мумкин. Ё моддий, ё маънавий муҳтожликда яшаб, мудом ғариблик жафосини чекиш – бу мусофирлик учун ёт ҳолат эмас. Абдураззоқ бахши тақдирида ҳам буни кузатиш мумкин. Бир қасидасида у подшоҳи Румга отхонали ҳовли соҳиби бўлмоқ орзусини изҳор этган бўлса, бошқа шеърда «Бегим. Ҳазратда Бахшининг сўзи бор, Худо бўлсин ҳар ишда бегимга ёр. Бу кулнинг хотири от гўшти истар», дея қайсидир бир амалдорга от гўшти, яъни кази ейишни соғинганини айтади. Саройга яқин ёки ҳукмдорлардан ҳиммат, марҳамат кутиб яшаган ҳар бир шоирда Абдураззоқ бахшиникига ўхшаш майл ва истаклар бўлганки, бунга алоҳида тўхталиш ё изоҳнинг ҳам ҳожати йўқ. Изоҳга муҳтожи бошқа: Шарқдаги аксар шоирлар каби Абдураззоқ бахшининг ҳам шеърни хушомад, манфаат, мадҳу сано воситасига айлантиришдан тортинмаганидир. Худди шу ўринда уни Навоийга издош, дейиш тўғри эмас.

Усмонли адабиёти ва маданиятига Навоийнинг таъсири Ф.Кўпрули, А.Н.Тарлан, М.Чавушўғли, К.Эраслан, У.Ф.Сартқоя, М.Эсон, Ж.Қурназ каби бир қанча олимлар катори Юсуф Четиндоғ томонидан ҳам тадқиқ этилган.

Юсуф Четиндоғ тадқиқотларида ҳазрат Навоий шахсияти, ижодиёти ва унинг XV–XVI аср усмонли шоирларига ўтказган таъсири тарихий, илмий, адабий

¹ Унга, ўзига.

² Қуръатилган асар 4-б.

манбалар асосида ёритилган. Шу маънода олимнинг «Алишер Навоийнинг усмонли шеърятига таъсири» (Анкара, 2006) номли китоби алоҳида аҳамиятга моликдир. Унда назира ва назирачилик ҳамда Навоий ғазаларига назира, татаббуъ ёки тахмис битган шоирлар хусусида сўз боради.

Юсуф Четиндоғ ёзишича, Навоийнинг Султон Боязид II номига юборилган 33 ғазали Басирий деган шоир томонидан олиб келинган бўлиши мумкин. Басирий ҳаётига оид манбалар унинг 1470 йилда Оққуюнли ҳукмдори набираси I ўда Аҳмадбек билан суҳбатдош бўлганлигини билдиради. У саёхатни хушловчи киши бўлганлиги боис бир муддат Ҳиротга бориб 1487 йили Абдурахмон Жомий, Шайхим Суҳайлий ва Алишер Навоийга хизмат қилади. Ҳагто 1490 йилда Навоий унга атаб ёзган муаммо туфайли танилади.

Юсуф Четиндоғ мавзуни ёритишда ёлғиз адабиётшунос ёхуд тилчи сифатида эмас, тарихчи ўлароқ ҳам мушоҳада юригади. «Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий асарларининг 1490–91 йилларда Онадўлига келганлигини тасдиқловчи яна бир далил, – деб ёзади у, – Боязид II ва Мавлоно Жомийнинг ёзишмаларидир. Фаридунбекнинг «Муншаот»идан англашилишича, Фотиҳ Муҳаммадхондан кейин ўгли Боязид II ҳам Жомий билан хат ёзишиб турган...»¹

Хуллас. Боязид II ҳукмронлиги пайтида Ҳирот ва Истанбул орасида жуда яқин адабий-маданий алоқа бўлганлиги ҳам усмонли шоирларидан кўпчилиги Навоий асарларини ўқиганлигига ишонч билан қарашга асос бўлади. Навоийнинг қайси девонидаги қайси ғазалига назира ёки тахмис битишган – Юсуф Четиндоғ 60 дан зиёд назиранавис шоир мисолида ана шуларни бирма-бир кўрсатиб, шеърларини изоҳлаб беради. Бу – ҳазилакам меҳнат ва изланиш эмас, албатта. Бизнингча, муаллифнинг мавзуга чуқур кириб боришида уни Навоийга меҳр-муҳаббати қўллаб-қувватлаган бўлиши керак.

¹ Юсуф Четиндоғ. Алишер Навоийнинг усмонли шеърятига таъсири – Анкара, 2006. – 51–52-б.

*II. ШЕЪР ШАРҲИ
ВА
ТАЛҚИНЛАРИ*

“ҲАР ҚАЧОНКИМ КЕМАГА УЛ ОЙ...”

*Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур,
Мавжлуғ дарё кеби ошуфта кўнглум кўзгалур.*

*Йиғлама, эй кўз, недин соҳилга чиқмас кема деб
Ким, ёшинг дарёсидур ҳар сариким эл кўз солур.*

*Титрабон сиймобдек кўнглум, ётар жон оғзима
Тулд ел таҳрикидин ҳар дамки, дарё чайқалур.*

*Сабр кўнглумда, кўнгул ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб телмуруб кўз, мунграйиб жоним қолур.*

*Дам тутулгандин ўлар элдек етибмен ўлгали
Сурмасун деб кемасин баским нафаслар асралур.*

*Кирма савдо баҳрига оламдин истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийгалур.*

*Ғарқ ётар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода қаитийсин олур.*

Шеърятда таассурот – тасаввурга, тасаввур эса таассуротга йўл очиб, доимо улар бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Ўз вақтида тасвирланмаган таассуротни тасаввур заминида тиклаш мумкин бўлганидек, тасаввурда сақланиб қолган таассуротдан асар яратиш учун бемалол фойдаланиш мумкин. Баъзан шоир илк таассуротдан эмас, унинг такроридан шеър яратадики, “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги:

*Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур,
Мавжлуғ дарё кеби ошуфта кўнглум кўзгалур.*

Байти билан бошланадиган ғазал бунинг бир мисолидир. Илк мисрадаги гапга қараганда, маъшуканинг сув йўли билан

сафарга жўнаши биринчи бора эмас – у кийим-кечакларини йиғиштириб аввал ҳам кемага чиққан. Бу ходисадан ошиқнинг кўнглида дарё тўлкинига монанд шиддатли бир кўзғалиш бош кўтаради. Кўнглидаги кўзғалиш албатта айрилиқ дарди, хижрон аламидир. Бу ҳол шўрлик ошиқни шу қадар йиғлатадики, унинг кўз ёшларидан ёр кемаси соҳилга чиқа олмайдиган ўзга дарё юзага келади:

*Йиғлама, эй кўз, недин соҳилга чиқмас кема деб
Ким, ёшинг дарёсидур ҳар сориқим эл кўз солур.*

Ёрнинг дарё оралаб кетиши ошиқ дилини аламга чулғаган бўлса, кеманинг соҳилга чиқолмаслик хавфи унинг жонини ҳам ҳалқумига келтиради. Ва бу ҳолат энди телба шамол ҳаракатидан тўхтовсиз чайкаладиган дарёга киёсланади.

*Титрабон сиймобдек кўнглум, етар жон оғзима,
Тунд ел таҳриқидин ҳар дамки дарё чайқалур.*

Ошуфта кўнгулнинг кўзғалиши, кўз ёшининг тинмай оқиши, юракнинг симобдай титраши – булар ошиқнинг ички аҳволини кўрсатувчи ҳаракат. Ошиқ – ҳаракат соҳиби. У ҳамма нарсага қарши турса ҳам, руҳ ва кўнгул ҳаракатига ҳеч монелик қилмайди. Шунинг учун кўнгулни сабр қўлига топширирган бўлса-да, бундан ҳеч натижа чиқмаслигини у жуда чиройли тарзда ифодалайди:

*Сабр кўнглумда, кўнгул ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб телмуриб, кўз мунграйиб, жоним қолур.*

Кўнгул ёрда. Ёр кемада. Бориб ёр жамолига термулгач кўзнинг мунграйиб, жоннинг жонон билан қолишини шеърхон ҳиссиёт билан хаёлдан ўтказди. Жон соҳибасига топширилгач тириклик нима бўлади? Ва уни тириклик дейиш мумкинми? Навбатдаги байт шу ҳақида:

*Дам тутулгандин ўлар эддек етибмен ўлгали
Сурмасун деб кемасин нафаслар асралур.*

Нафас чикмагандан кейин ўладиган кишиларга ўхшаб қолиш табиий, албатта. Аммо ошик хали тирик – ҳар қалай нафас олиб турибди. Қарангки, шу нафас ҳам унга халақит бераётир. Чунки, ошик нафаси кемани илгари силжитиши мумкин. Демак, нафас чикмаслиги, яъни нафасни ичга ютиш жоиз – токи кема ўрнида собит турсин.

Ақл ва фикр сохиби ҳаётдаги ҳар бир воқеа, ҳодиса ёки ҳолатдан тегишли ҳулоса чиқаради. Ишк-муҳаббат дарёсига фарқ бўлишни олайлик. Бу – ошиклар учун шараф. Зеро, ҳамма ҳам бундай ишга журъат этолмайди. Ҳаётда бошқа “дарё”лар ҳам кўп. Масалан, савдо-сотик дарёси. Унда кимлар сузмагану, кимлар чўкмаган? Ғазал қаҳрамонининг фикрига кўра, ўтар дунё манфаати ва фойдасини ўйлаб зинҳор-базинҳор “савдо баҳрига” кирмаслик лозим. Чунки кумуш тангаларни йиғиш, умр бойлигини асраб қолишга қафолат беролмайди.

*Кирма савдо баҳрига оламдин истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийгалур.*

Шеър ёзиш – азобдан қутулиш демак. Қалбидаги ғам-ғусса ва изтиробни шоир асосан шеър воситасида баратарф этади. Навоий ғазалнинг тили ва мажозий табиатига мувофиқ равишда “ғам заврақи” – ғам кемасига диққатни қаратади:

*Фарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода каштийсин олур.*

“Баҳри фано” – фано дарёси, “ғам заврақи” – ғам кемаси, “пири дайр” – бутхона пири, “бода киштиси” – қайик шаклидаги қадах – бу иборалар замиридаги маънони ҳар ким ўзича англаб, ҳар хил шарҳлаши шубҳасиз. Лекин фано ҳақиқати тўғри тушунилмаса, байтдан умумий бир маъно чиқариб бўлмайди.

Абу Наср Саррожнинг таърифлашича, фано нафснинг ёмон сифатлардан халос бўлиши ва покланиши. Нафсни поклаш – рухий-маънавий ҳаётдаги мислсиз ғалаба. Мана шу ғалабага эришилгач, дард, алам, ҳасрат аталмиш ҳиссиётлар ўз қийматини бой беради. “Фано дарёси ғам кемасини ғарк этар”, дейилиши худди шу ўзгаришга ишорат бўлса, қайикмонанд қадахни қўлга олиш эса покланиш ҳолидан шодланишни ифодалайди.

“ФАЛАКДИН ҒАР МАНГА ҲАР ЛАҲЗА ...”

*Фалакдин ғар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.*

*Ва ғар ҳар тийраликка бир ёруғлуқни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин қулғу.*

*Камол истар эсанг сидқ аҳлидин қилма кўнгул тийра
Муқаддар айламас хуришид субҳ инфосидин кўзғу.*

*Сафо аҳлига гулрухлар хаёлидин тағайнор йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик биле гулранг бўлғай су.*

*Тиларсен гафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин
Ки, гофил элга ул афсоналардин кам бўлур уйқу.*

*Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдига умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.*

*Жунун занжиринда ошиқ ёнида ҳийлағар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлағай шер олинда тулқу.*

*Кўнгул миръоти ичра жилвағардур ёру сен гофил,
Ториқма ҳажридин кўпким эмассен ёрдин айру.*

*Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур ушбу.*

*Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмагай боқий.
Фанодин бал, бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.*

*Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ андин
Ўтарда тутқуси, албатта, бир соғар чиқиб ўтру.*

“Наводир уш-шабоб”дан ўрин олган (506-ғазал) ўн бир байтли ушбу ғазалда орифона мазмун-моҳият ифодаланган. Буни матлаъданок англаш мумкин:

*Фалакдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.*

Мумтоз шоирларнинг каноати бўйича, даҳр, дунё, чарх, фалакдан ҳеч яхшилик кутиб бўлмайди: улар инсонни доимий равишда қийнайди, ҳар турли азоб ва кулфатларга гирифтор этади. Инсон бундан нолийди. Ҳасрат чекади. Норозилик билдиради. Аммо ҳаммасига чидайди. Чидашни ҳар ким ҳар хил изоҳлайди. Ғазал қаҳрамонининг эътирофига кўра, фалакдан ҳар лаҳзада майли унга юз қайғу юзма-юз келсин, агар ҳар қайғудан кейин бир шодлик ё қувонч юз очса, демак, қайғу йўқдир. Навбатдаги байтда шу гапга гўё далил келтирилади:

*Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлуқни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.*

Кун ва тун, тун ва кун доимий тарзда ўрин алмашганидек, бир тийралик ўзга бир ёруғликка албатта жой беради. Бу – ҳаёт қонуниятидир. Унга ишонмоқ керак. Зулмат жойини нур эгаллашига инонилмаса, чархнинг ҳар шом қарога бурканиши-ю тонгнинг чарақлаб кулишини тасаввур қилиш лозим.

Ишонч йўли – узун йўл. Бу йўлда адашиб ё чалғиб қолмаслик учун ишонч, имон дарғаларига суяниш керак. Сидқ аҳли уларнинг ҳам пешқадами, ҳам пешвоси:

*Камол истар эсанг сидқ аҳлидин қилма кўнгул тийра
Мукаддар айламас хуршид субҳ анфосидин кўзгу.*

Тасаввуф ҳақиқатлари ёритилган бир китобда моддий табиати, нафси ва қалбига қараб одамлар уч тоифага ажратилган. Биринчи тоифа, моддий борлигининг талаб ва эҳтиёжлари измида яшаб, ейиш, ичиш, жинсий лаззатлардан бошқасига қизикмайдиган ибтидоий ёки ярим ваҳший кимсалар. Иккинчи тоифа, нафе йўлидан чиқолмай, манлик ишқи ва бошқарувидан туғилган хирс, хавас, мавқе – мартабани севадиган кишилар жамоаси. Учинчи тоифа эса, кўнгул шарофати ила башарий ўзликдан озод бўлган ва “қалб шуури”га эга шахслардирки, булар ҳам ақлан, ҳам қалбан уйғонган, ҳақиқатни танишга қодир қомил зотлар жамоасидир. Навоий мунаввар рух, равшан қалб билан танишга қорлаётган “сидқ аҳли” ҳам чинакам ҳақшунослардир. Камолотда шуларга эргашилса, зарра қадар бўлсин, зиён кўрилмайди. Зеро, қуёш субҳ нафасидан кўзгуга ҳеч қандай хиралик етказмайди. Бунинг бошқа бир ёркин исботи эса бутун борлигини Оллоҳ ишқига бағишлаган аҳли сафонинг ҳаёл ва тасаввурини гул юзли санамларнинг ўзгартиролмаслигидир. Ахир, гул акси тушиши билан сув ҳеч вақт гулранг бўла қолмайди-ку!

*Сафо аҳлига гулруҳлар ҳаёлидин тагайвор йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғай су.*

Қомиллик йўли – ранжу азоблари кўп ва бағоят машаққатли йўл. Бу йўлга кирган ёки киришни орзу қилганлар қанчалик кўп бўлмасин, асосий мақсад манзилини ишғол этганлар жуда оз бўлган. Аммо шулар ҳам қомиллик даъвосидан йироқ бўлишган.

“Инсонни комил” китобининг муаллифи Азизиддин Насафийнинг ёзишича, “Ваҳдат аҳлининг нуқтаи назарида инсонликнинг камоли деган бир нима йўқдир. Инсон на қадар камолотга эришса эришсин, ўзининг истевдоди ила Оллоҳнинг илми ва ҳикматига нисбатан барибир ноқис эрур. Бу ҳолда у ё бу инсонни комил дейиш, албатта нисбийдир”.

Мана шу сабабга кўра, Шарқнинг машҳур мутасаввиф ва мутафаккирлари комиллик ўз ноқислигининг кўриш ҳамда уни исботлай олиш деган бир ҳулосага келишган. Алишер Навоий ҳам айнан шундай қараш ва “тажриба” тарафдори эди. Бу ҳақидаги фикрларини “Лисон ут-тайр” достонида у шундай баён этган эди:

*Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,
Комил улким нуқсин исбот айлагай.*

*Ўз камолидин демас аҳли камол,
Аҳли нуқсон ичрадур бу қилу қол...*

*Ким ўзин комил кўрар ноқисдур ул,
Нуқс бермайдур камоли сори йўл.*

Инсон вужуди фазилаат, ҳислат, ва ҳикмат маскани бўлганидек, ёмонлик, чиркинлик ва нуқсон қароргоҳи ҳамдир. Аммо нуқсонларнинг нуқсонидан бири ғафлат, яъни ғофилликдир. Шоирнинг эътирофи бўйича, огоҳ зотларнинг туйғу ва тушунчаларидан ибратланиб, ғафлатни қувишга бел боғлаш мақбул иш. Бундан сўз юритиш эса ғофил элнинг уйқусини ҳар қалай озайтиради:

*Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин
Ки, ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур уйку.*

Одам боласи ҳар қанча доно бўлиб, ҳар қанча уринмасин, ғафлатдан тугал қутулмоғи кийин. Унинг умри маълумдан кўпроқ номаълумлик ичида ўтади. Тақдир сирларини у аниқ англай билмаганидек, ҳаётининг ниҳоясини

ҳам аниқ билолмайди. Бас, шундай экан, умрни ҳорислик билан мол-мулк ва бойлик йиғишга сарфлаш ҳам ақлдан эмас:

*Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдиға умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.*

Руҳи эркин, кўнгли озод Шаҳсга ҳар қанча зулм қилинмасин, уни қулга, муте бир махлукқа айлантириб бўлмайди. Қанақадир бир ғоя, тушунча ва ақида қуллари эса ҳеч пайт на руҳан, на фикран эркинликка эришолмайди. Тазодли бу ҳолатни, айниқса, ошиқ ва зоҳид орасида кўпроқ кузатган ўтмиш шоирлари бири иккинчисидан ўтқир хулосалар ҳам чиқаришган. Жунун водийси – ҳақиқий ишқ водийси. Жунун – ошиқнинг эрки, ишқдаги саодати. Ҳийлагар зоҳид бўни англай оладими? Англаганида шер олдидаги тулкига ўхшаб кўзга ташланмасди.

*Жунун занжирида ошиқ ётида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлағай шер олдида тулку.*

Кейинги байт – алоҳида эътиборга молик байт. Ундаги фикр – орифнинг фикри. Оллоҳ, олам ва одамни бирликда танишда ориф жуда ўзиб кетган. Унингча, Ёри азалнинг жойи кўнгул. У кўнгул миръотида жамол кўрсатади. Шунинг учун ҳажрдан сиқиниб, ториқиб қолиб, ёр мандан йирокда деб ўйламаслик керак:

*Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен гофил,
Ториқма ҳажридин кўтким эмассен ёрдин айру.*

Ҳажрнинг зидди – васл. Васл етишиш, эришиш демак. Васл ва вуслат тасаввуфий ҳаётдаги йўлчиликнинг ниҳоясини ифодалайди. Яхё бин Муозга кўра, “Тоиб (тавба қилган) хавф ила пардаланган, зоҳид севги ила пардаланган, мушток яшаётган маънавий холи ила пардаланган. Восил эса Ҳақдан бошқа ҳеч нима билан пардаланмағай”. Фанофиллоҳ

макомига юксалиш, яъни ишқи илоҳийга ғарқ бўлиш тариқи ана шудир.

*Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбўдур ушбу.*

Бақо нима, фано нима – вуслат соҳиби буни билмайди. Мабодо хотирда булардан бирор белги қолган бўлса, ишқ бодаси уни ҳам бартараф қилади.

*Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмагай боқий,
Фанодин бал, бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.*

Тасаввуфий тушунчада, яшашдан кўзланган туб мақсад бир Гўзаллик излашдир. Жамоли мутлаққа восил бўлиш – ишқ ва ошиқликнинг сўнгги ҳадафи. Оллоҳни вужуди мутлақ, соқийи азал, шоҳи олам дея тасаввур қилган ошиқлар Ундан турли зайлда мадад ва илтифотлар кутишган. Навоий ҳам мана бундай умид билан ғазалга нукта қўйган:

*Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ андин
Ўтарда тутқуси, албатта, бир соғар чиқиб ўтру.*

Шоир назарда тутган “соғар”ни муршиди комилнинг кўнгли дея ўйлаш мумкин. Лекин ундаги “май” инсонни Оллоҳга йўналтирувчи ва у билан бирлаштирувчи майдир.

2013 йил февраль

“ИШҚ АРО ДУШВОРДУР БЎЛМОҚ...”

*Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун де олмас дардиши бир йил югурса додхоҳ.*

*Шоҳ додимга нетиб етсунки мулки ишқ аро,
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадоий хоки роҳ.*

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса тонг эмас
Ким, балокашлик менинг хўшимдур, ашинг иззу жоҳ.*

*Шоҳликнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат кўйида
Ким, керак анди сариг юз, лаългун ашк, ўтлуг оҳ.*

*Шоҳким, матлубига куллуқ буюргай ишқ эмас,
Кимки ошиқдур анга зору забулдугдур гувоҳ.*

*Сарв ила хошоқ агар гул ошиқидур фарқи бор,
Сарвга то ўт туташқай, кул бўлур юз минг гийҳ.*

*Эй Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Ишқ ва ошиқлик тарихи — энг қадим тарихларнинг ҳам қадимгисидир. Ишқ бошланғичда, яъни коинот яратилган пайтдаёқ ўзини намоён эта олган. Борликни бор айлаган шу ишқ эди. Унга илк қувват дейилганди. Бу қувват жонсиз мавжудликлар ва сўнгра жонлиларнинг халқаларидан ўтиб инсонга етгач айнан инсонда ўзини таниб, оламшумул шуур касб этган. Ишқ сир-асрорини тўлик кашф қилиб бўлмаганидек, дуёда ишқ салтанатига тенг келадиган салтанат ҳам йўқдир. Кўҳна Шарқда шоҳликка караганда ошиқлик макоми юксак кўрилган. Эрк ва хуррият подшоҳлик фукаросида эмас, ишқ фукаросида деб англаган. Хуллас, ишқ, ошиқ, маъшук ҳақидаги гаплар, маълум бир тарзда шоҳ ва шоҳликка тескари айтилганки, Навоийнинг ғазалида ҳам тазодий бу тамойил осон англашилади.

*Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун де олмас дардини бир йил юурса додшоҳ.*

Мумтоз адабиётимиздаги кўп асарлар ошиқнинг дил дарди, маънавий-руҳий ҳоли, орзу ва армонлари тасвиридан таркиб топган. Ошиқлик фавқулодда самимият, тўғрилиқ, сидқ ва очикликни талаб қилади. Ошиқ кўнглига йўл очишнинг чораси битта – ошиқлик. Шу маънода шоҳ ва ошиқ бошқа-бошқа одам. Биринчиси борлигини бағишлаган нарсани иккинчиси умуман назарга илмайди. Биринтиганидан, иккинчиси кочади. Шунинг учун ишқ дунёсида шоҳ билан ҳамдард бўлиш душвордир. Йиллар мобайнида югуриб – елиб унга дарди дилни изҳор этолмаслик ҳам одатий ҳодиса. Бундан ташқари, шоҳ ошиққа қандай қилиб мадад бериш ёки ёрдам қўлини чўзиш мумкин? Ишқ мулкида шоҳу гадо деган тафовут йўқ – ҳамма бир хил:

*Шоҳ додимга нетиб етсунки мулки ишқ аро,
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадоий хоки роҳ.*

Ишқда ижтимоий, иқтисодий тенгсизлик йўқ. Лекин севги ва садоқатда фарқлар бор. Чинакам ошиқ дарду бало одами. Қанча ғам ва изтироб чекса, унга шунча яхши. Азоб, алам, андуҳ бўлмаса, ошиқда ҳаракат бўлмайди. Демак, у ўзидан-ўзи йироқлашиб, ҳатто ажралиб қолади. Подшоҳчи? Ҳеч пайт у иззату мартабадан кўнгили узолмайди. Чунки тожу тахтнинг ҳам ўз сеҳри, нафсга ором бағишловчи алоҳида жозибаси бўлади:

*Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса тонг эмас,
Ким, балокашлиқ менинг хўйимдур, анинг иззу жоҳ.*

Шарқлик ошиқнинг ташқи қиёфасини кўз олдингизга келтирсангиз юзи “ҳазон яфрӯғи”дай сариғ, кўзи ёшли, оҳ-воҳлари ўтли, қадди эгик бир одам намоён бўлади. Унинг ҳолидаги маъюслиқ ва маҳзунликка-ку чидаш қийин.

Аммо булар ишқ аҳлига хос хусусият, яъни ошиқлик. вафо ва садоқат белгилари.

*Шоҳликнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат кўишда
Ким, керак анда сариғ юз, лаългун ашқ, ўтлуг оҳ.*

Подшоҳлик мартабаси – ҳукм юритиш, фармойиш бериш, тобе айлаш демак. Аслида севги-муҳаббати галаба қилган ҳукмдор Бобур мирзога ўхшаб маъшукасига “Шоҳмен элга вале сенга қулдурмен”, дейиши лозим. Аммо умумий таомилга кўра, шоҳу султонларнинг суюкли ёрлари ҳам уларга бўйин эгиш, қуллук қилишга мажбурдирлар. Ваҳоланки, зориқиш, мағлуб бўлиш, таслимиятга розилик ишқнинг шартларидандир:

*Шоҳким, матдубига қуллук буюргай ишқ эмас,
Кимки ошиқдур анга зору забундугедур гувох.*

Етти байтли газалнинг беш байтида шоҳ ва ошиқ, ошиқ ва шоҳ ўртасидаги фарқлар кўрсатилган. Олтинчи байтда эса олдин айтилган гаплар гўё мажоз тили билан далилланган. Яъни: сарв билан гиёҳ (ёки хошок) гулга ошиқ бўлгани билан орада жиддий фарқ бор. Мабодо кутилмаганда олов бош кўтарса, сарвга туташгунича “юз минг гиёҳ” гулга айланиб бўлади:

*Сарв ила хошок агар гул ошиқидур фарқи бор.
Сарвга то ўт туташқай, қул бўлур юз минг гиёҳ.*

Шоир сарв воситасида ошиқ кадри ва толеининг баландлигини таъкидлар экан, ишқда сидқу сафони ҳамма нарсадан устун кўяди. Ва уни тожу тахт билан алмаштириб бўлмайдиган бекиёс давлат ўлароқ улуғлайди:

*Эй Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Бунда ишқда гадолик имтиёзи подшоҳликдан афзал ва юқори кўтарилаётган бўлса-да, ҳаётини тожу тахтга тикиш сўнмас истак ва иштиёқлигини ҳам унутмаслик лозим.

“КЎНГУЛ ИЧРА ҒАМ КАМЛИГИ...”

*Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқдуги дағи қаттиқ аламдур.*

*Ема дарду андуҳдин ғамки, истаб
Топилмас бу давр бўлса бу муғтанамдур.*

*Ҳуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,
Ҳуш ул ғамки, хотир аро дам-бадамдур.*

*Жаҳон ичра ҳамдард кам бўлса тонг йўқ
Ки, бедард кўп, лек дард аҳли камдур.*

*Манга ишқ дарди эмас муҳлику бас
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдур.*

*Харобот аро, эй хуш, ул ринди сармаст
Ки, оллинда олам вужуди адамдур.*

*Мақом этса туфроқ уза — тахти Жамшид,
Сафолики ул май ичар жоми Жамдур.*

*Қадаҳ ваҷҳи гар шайхдин ҳосил эрмас,
Не ғам дайр тири чу соҳибқарамдур.*

*Навоий ичар бода ул шўх тутқач,
Неча гарчи тақво била муттаҳамдур.*

Дарду ғам, ҳасрату андуҳ, ғусса ва изтиробни Шарк мумтоз шеърятининг жон томири деса хато бўлмайди. Чунки бу шеърятда ҳар бир талантли шоир ўзини дард, ғам

султони ўлароқ хис этган. Аммо уларнинг кўнглини нурлантириб, хис-туйғуларини янгилаб берган дард – ишқ ва муҳаббат дарди, айрилиқ ва ҳижрон алами эди. Зеро, “Лисон ут-тайр” достонида таъкидланганидек:

Ишқ аро дарду балодин ўзга йўк.
Зулму бедоду жафодин ўзга йўк.

Дард устига дард, бало устига бало ёғилиши ошиқнинг асосий бир орзуси. Қолаверса, изтироб инсондаги қалб борлигининг илк белгиси ва уни дўст каби кутиб олиш кўнглининг шодлигидир. Ғам ва изтиробга муштоклик шундан. Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонидаги 134-ғазални:

Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдур, -

деган бир эътироф билан бошлашига ҳам асосий сабаб ана шу. Ишқ, маърифат ва ҳақиқат муҳотида инсонни бир чирок ўрнида тасаввур қилинадиган бўлса, унинг нури ғамдир, қадардир. Бирок “дарду андуҳдин ғам” емаслик керак, давр ва замон кўзгусидан қаралса, уларнинг ғаниматлиги дарров равшанлашади:

Ема дарду андуҳдин ғамки, истаб
Топилмас бу давр бўлса бу муғтанамдур.

Инсон ўзининг ички оламини чуқур билмагани боис ўзлиги билан юзлашишдан қўрқади ва ҳаётининг ҳар бир босқичида ўзидан қочади. Чинакам изтироб биздан яширинган “мен”ни ўртага олиб чиқади ва ўткинчи лаззатлар, бегона қувватлар орқали билинадиган ҳолдаги иродамиз билан қаршилантиради. Мана шунда дару ғамнинг қадр-қиммати қанча кучайса, ҳаракат тарзи ҳам ўшанча теран маъно касб этади:

Хуш ул дардим, юзланур лаҳза-лаҳза,
Хуш ул ғамки, хотир аро дам-бадамдур.

Дунёга дард нигоҳи билан қараб, ҳаётни ғам йўли ила идрок айлайдиган кишининг наинки фикр-қараши, балки феъл-атворида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Биринчидан, ўзини у ич-ичдан ёлғиз сеза бошлайди. Иккинчидан, ҳамдард ахтаргани сайин бедардлик чўнг қулфат эканлигини у чуқур тушуниб етади:

Жаҳон ичра ҳамдард кам бўлса тонг йўк
Ки, бедард кўп, лек дард аҳли камдур.

Бедардлик, маълум бир маънода, бағритошлик, гумроҳлик, зулмқорлик дегани. Бедард кимса қанчадан-қанча одамларнинг қалбида азоб ортидан азоб, ғусса изидан ғусса кўзғашини ҳеч пайт тўғри англолмайди. Ҳар қандай шароит, ҳар қанақа вазиятда ишқ дардига чидаш, ҳатто ундан роҳатланиш мумкин. Бироқ замон дарди ва аҳли замон қулфатига тоқат қилиш мушкулдир:

Менга ишқ дарди эмас муҳлику бас
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдур.

Дард ва ғам ҳақиқат хабарчиси бўлганидек, умидбахш ҳаётгий ходисаларнинг ташвиқотчиси ҳамдир. Акс ҳолда ошиқ оламини назарга илмаган ринди сармастни ибрат тимсоли деб билмасди:

Харобот аро, эй хуш, ул ринди сармаст
Ки, оллинда олам вужуди адамдур.

Бирор бир нарсанинг дарду аламини ичдан кечирмаган кимса уни на танийди, на севади. Севги-муҳаббат сингари англаш завқи ҳам майда, майхўрликда очилади. Ринд – дунёнинг энг эркин одами. Унинг мастлиги унутиш ё йўқотиш эмас, эришиш. Эришилиши зарур бўлган асосий

нарсa учун хотирлашга арзимайдиган ҳамма нарсани у унутaди. Натижада ўша сармаст ринд маънавий-рухий ҳукмронликнинг бетакрор бир мақомига кўтарилaдики, уни “тахти Жамшид”дан, май ичадиган сафол идишини Жамшиднинг сеҳрли жомидан ҳеч кам кўрмайди:

Мақом этса туфроқ уза – тахти Жамшид.
Сафолики ул май ичар жоми Жамдур.

Ушбу ғазалда ғам, алам, дард, андуҳ сўзлари ўрин алмашиб, такрорланиб келади. Лекин уларнинг ҳаммаси битта мақсад – турғунлашувга кўникаёзган, демакки, фикрлашда тўхташга мойил ўзликни ҳаракатга чорлашга сафарбар этилган. Шу боис ғазал қаҳрамони ишонч-эътикодда эркин – бир даргоҳдан тонмаганини иккинчи биридан топишига асло шубҳаланмайди. Чунончи: комиллик файзи тариқат шайхидан етмаса, соҳибкарам бошқа бир пир буни албатта уддалайди:

Қадаҳ ваҷҳи гар шайхдин ҳосил эрмас,
Не ғам дайр пири чу соҳибкарамдур.

Қадаҳ, дайр пири, бода каби сўз ва ибораларни ўқиган шеърхон ўзгача бир фикр ё ҳаёлга бориши эҳтимолдан йироқ эмас. Аммо тасаввуфий истилоҳда улар исломга қарши ҳеч қандай маънога эга эмаслиги инобатга олинса, иккиланиш ўз-ўзидан барҳам топади. Ғазал мактасидаги гап ҳам ҳақиқий ишқ завқи ва машуқи азалга тегишли:

Навоий ичар бода ул шўҳ тутқач,
Неча гарчи тақво била муттаҳамдур.

Қадимда ишқ турларга ажратилиб таъриф ва тавсиф этилган бўлса ҳамки, илохий ишқ билан мажозий ишқ орасида зидлашадиган, ўзаро бир-бирига тубдан қарши ҳеч нима йўқдур. Ҳақни севган одамгина халқни севади. Халққа кўнгил боғлаган эса ўзини Холиқдан айру тасаввур

эголмайди. Ва айнан мана шу ҳолатда ў илоҳий ишқ холининг тасаввур этиб бўлмас даражада юксалишига бутун борлиғи билан иқрор бўлади. Мавлоно Жалолиддин Румий “Маснавий”да Худо ишқидан маст бўлганлардан бошқалари гўдақдурларки, кибру ҳаводан ўзга фазилат йўқдур уларда дейди:

Халқ атфоланд жуз масти Худо,
Нест болиғ жуз роҳида аз ҳаво,

Инсон руҳи ўз-ўзидан илоҳий чексизликка интилмайти. Руҳнинг қаноти – илоҳий ишқ. Оллоҳга муҳаббат. Бу ишқ, бу муҳаббат билан тенглашадиган ва ошиқ калбини у қадар поклайдиган бошқа бир нима йўқ. Шунинг учун биз Навоий ғазалларини билиб, англаб, кенг мушоҳада қилиб қанча кўп ўқисак, ўзимизнинг илоҳий моҳиятимиз, хурриятимизни ҳам ўшанча ёрқинроқ тасаввур этамиз. Сўзда ўзлигимизни кўрамит.

Дарвоқе, Ғарб шарқшуносларидан бири топиб айганидек. “Ошиқларнинг ғам-алами заиф инсон характерини парчалайди, Фоний дуёга боғланганларни ўзидан озод этади”.

“Ё РАБКИ, ФАНО БАЗМИДА...”

*Ё рабки, фано базмида хос айла мени,
Факр аҳлига соҳиб ихтисос айла мени,
Ё дохили зумрайи хавос айла мени
Ё ранжи авомдин халос айла мени.*

Алишер Навоий девонларидаги юзлаб шеърларда фано ва факр деган сўзга қайта-қайта дуч келинади. “Фано” ҳам “факр” ҳам мутафаккир бобомиз учун айтиш ёки ёзиш билан тугатиб бўлмайдиган фикр ва тушунча хазинасига ўхшайди. Кўпгина Шарқ шоирлари сингари факр деса, Навоийнинг кўнглида қувонч ва шодлик қанот кокади; фано деса руҳи яйраб яшнайти.

Навойй фақирлик маслагини канчалик улуғласа, фано ҳолини ўшанча юкори шарафлайди. Бунга асосий сабаб нима? Бу сўзларнинг бир катор луғатларда изоҳланган мазмунларига асосланиб айтиладиган бўлса, на фақрда, на фанода ибрат ва ҳавасга арзигулик ҳаётий бир маъно топилмайди. Масалан, “Навойй асарлари луғати”да фано калимаси: 1. Йўқ бўлиш; тугалиш; ўлиш; бақосизлик. 2. Ўзликни йўқотиб, бутун борликдан кечиб, илоҳиётга сингиш (тасаввуфда) деб изоҳланган бўлса, фақр – камбағаллик, йўқсиллик; 2. Дунёдан кечиш дея шарҳланган.

Рубойининг илк мисрасидаги “фано базми” иборасини оддий шеърхон “йўқолиш, ўлиш, ўзликдан кутилиш” мазмунида англашга мажбурдир. Демак, унинг нигоҳида Навойй ўз-ўзидан ўлимни, тирикликнинг умуман бақосизлигини ёқловчи бир шиор қиёфасида гавдаланади. Ёки: “Фақр аҳлига соҳиб ихтисос айла мени”, фикрини олайлик. Луғатдаги изоҳга асосланилса, “фақр аҳли”ни камбағал, кашшоқ, дунёга қўл силтаган кимсалар гуруҳидан бошқа бир жамоа сифатида тасаввур қилолмайсиз. Наҳотки, Навойй ночор, йўқсил одамларнинг энг олдинги каторида бўлиш ва кашшоқлик билан фаҳрланишни орзу этган бўлса? Ҳеч қачон бундай бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Камбағаллик ва кашшоқлик инсонни нақадар хору зор айлаб, не-не азобу уқубатларга гирифтор айлашини Навойй ҳаммадан кўра яхшироқ англаган

Лекин халқ орасидаги авомлик, нодонлик ва гумроҳлик Навойй калбида дард кўзғаб, уни эзганлиги – бу рост, албатта. Аслини олганда, мазкур рубойининг ёзилишига асосий сабаб ҳам ана шу дарддир. Шоир авом ранжидан халос айлаш учун Оллоҳга илтижо қилиб бири иккинчисига йўл очиб, бири бошқасини қўллаб-қувватловчи уч орзуни изҳор этади.

Булардан биринчиси, фано ҳолида энг баланд даражага кўтарилиб, рухий шодлик ва фароғатга эришиши:

Ё рабки, фано базмида хос айла мени.

Фано – тасаввуфдаги асосий ва ниҳоятда муракааб истилоҳлардан бири. Мутасаввиф шоирлар уни неча ўнлаб

маъноларда қўллаб, бири иккинчисига ўхшамайдиган, гоҳида эса кескин фаркланадиган мазмунларни илгари суришган. Қадимги тасаввуфшунос олимлардан Абу Наср Саррожда кўра, фано ва бақо моҳиятан ўзаро боғлиқ истилоҳлардир. У ёзади: “Фано ва бақо, авом даражасидан хаввос (хос кишилар, маърифат соҳиблари) мартабасига кўтарилишни кўзлаган аҳли тавҳиднинг сифатига дахлдор икки номдир. Бошланғичда фано ва бақо истилоҳлари шундай тушуниларди: илмнинг ўртага чиқиши – бақо, жаҳолатнинг барҳам берилиши – фано. Қулнинг ўрганган илми ва маърифат асосида инояти илоҳиятга мушарраф бўлиш туйғусининг воқеланиши – бақо, ўзининг ҳаракатларини кўришдан фоне бўлиш - фано”.

Демак, Навоий кўзда тутган “фано базми” – бу ҳам хулқий покланиш, ахлоқни гўзаллаштириш “тажриба”си, ҳам илм ва маърифат чўққисини эгаллаш саодати, ҳам тавҳид ҳоли соҳиби бўлишдир.

Буюк шоирнинг:

Фақр аҳлига соҳиб ихтисос айла мени, –

деган илтижосига келсак, бунинг замиридаги ҳақиқат яна ҳам жозибалироқдир. Аммо тасаввуфда бўлганидек, дин ва адабиёт тарихида фақр сўзи кўп хато ва нотўғри талқинларга дучор этилганлигини ҳам унутмаслик керак. Умуман, фақрда йўқсиллик маъноси бўлгани билан ҳеч бир мумтоз шоиримиз уни қашшоқлик, афтодалиқ тарғиби учун ишламаган. Фақр – дарвешнинг бирор нарсага боғланиб, тақалиб қолмаслик шуурига кўтарилиши, Оллоҳдан бошқа ҳеч ким, ҳеч нимага муҳтожлик сезмаслиги, деганидир.

Иброҳим бин Аҳмад Хаввос демиш: “Фақр, шараф кийими, пайғамбар либоси, солиҳлар ризқи, мутаккийлар тожи, мўминлар зийнати, орифлар давлати, итоаткорлар кўшки, гуноҳкорлар зиндонидир. Гуноҳларга кафорат, савобларга пешводир. Фақр – даражаларга юксалтирувчи, мақсадга етиштирувчи эрур. Фақр – эзгу амал соҳибларининг шиори, мутаккийларнинг йўли ҳисобланади”.

Фақрнинг шунча сир-асрорини англаган ҳар канақа киши фақир аҳли орасида зўр нуфуз қозонишни орзу қилмай

нима қилади? Шу боисдан Шарқ мумтоз шеърятининг деярли ҳар бир йирик вакилининг кўнглида фақр ишки жўш урган ва фақирликни шахс камолотининг дахлсиз мақоми ўлароқ эъзозлаган.

Ҳақ ошиқлари, дарвеш, ориф, абдол, аҳли фақр – булар ўтмишда “зумрайи хавос”, яъни ҳос одамлар жамоаси дейилган. Булар ўзларининг гўзал хулқ-атвори, илм-маърифати, айниқса, тўғрилиги, файз соҳиблиги билан халқ орасида зўр обрў-эътиборга эга бўлишган. Бундай зотларга тенглашиш камдан-кам кишиларга насиб бўлганлиги учун кўпчилик уларнинг даврасига кўшилиб суҳбатларидан баҳра олишга интилишган. Навоий ҳам буни оломондан ёғилажак азиятдан қутилишнинг бир чораси деб таъкидлаган:

Ё доҳили зумрайи хавос айла мени.

Ҳақиқий рубоий – илм ва маърифат, тафаккур ва мушоҳада шеъри. Рубоийни илм ва мушоҳада кишиси бошқа микёсда тушунади, билими паст, фикр йўли тор кимса ўзга бир тарзда қабул қилади. Айтайлик, юқорида келтирилган рубоийнинг моҳиятига етиб беролмаган укувчи мана бу рубоийдаги маънонинг ҳам маъзани чақолмайди.

*Бир айбга гарчи халқ қилгай мансуб,
Фақр аҳлидан изтироб эмастур маҳсуб,
Сидқ эрса худ этмак керак ўз феълини хуб,
Кизб эрса, маломат дағи бордур матлуб.*

Бу оламда қандайдир камчилик ёки нуқсондан бутунлай холи бандани учратиш жуда қийин. Хоҳ ёши катта, хоҳ кичик бўлсин, ҳар кимда ўзига яраша бир қусур кўзга ташланиши мумкин. Лекин кўп ҳолларда одамнинг ўзи буни пайқолмайди. Айримлар эса била тура айбини яширишга ё тан олмасликка уринишади. Ва охир-оқибатда зоҳири билан ботини, айтгани билан амали ҳеч мувофиқ келмас, ашаддий каззоб, риёкорга айланиб қолишади. Ахир, касални яшириб бўлмаганидек, ёмон хулқ, нафсоний майлларни ҳам хаспўшлашнинг ҳеч иложи йўқ: биров кўрмаса уларни бошқа кимдир сезади, кўради. Хўш бундай пайтда нима қилиш

лозим? Навоий бу саволга тасаввуф қаҳрамонларининг энг пешқадами фақир мисолида жавоб беради. “Фақирлик – менинг фаҳрим эрур”. Пайғамбаримизнинг бу сўзлариға содиқ бўла билган ҳар бир фақир ақл-идроқи, камтарлик ва хоксорлиги, нафе “жилови”ни қўлга маҳкам ушлай ола билганлиги билан алоҳида ажралиб турган. Бироқ фақр одоби эришилган ахлоқий-маънавий хислатларга бино қўйиш, кўпчиликнинг муносабатини назарга илмасликни мутлақо маъқулламаган. Навоийнинг рубойида таъкидланишича, халқу халойиқ қандайдир айб ёхуд нуқсон юзасидан фақр аҳлини қоралашса, бундан асло ранжимаслик керак. Фақир таъна-маломатдан эмас, мактовдан чўчиши лозим.

Фақр аҳлидан изтироб эмастур маҳсуб.

Танкиднинг тўғри ё нотўғрилигини аниқ билиш – бу бўлак масала. Агар қўйилган айб тухмат ва бўҳтон бўлмаса, сира оғринмай унга тан бериш ва кечиладиган ноқисликдан кечиш зарур. Танкид мабодо ёлғон ва асоссиз бўлса-чи? Бунинг ҳам оғринадиган томони йўқдир. Зеро, “Маломатда саломат бор” деб бежиз айтилмаган. Бундан ташқари, фақр соҳиблари маънавий салтанатни саховат, вафо, фано ва ризодан айри кўрмасликлари жоиз:

*Ким истаса салтанат, саҳодур анга шарт,
Ҳар ваъдаки айласа, вафодур анга шарт.
Ким фақр талаб қилса, фанодур анга шарт,
Оллиға неким келса, ризодур анга шарт.*

“ОЛЛИМДА ТАБИБИ ЧОРАСОЗИМ ҲАМ ЙЎҚ...”

*Оллимда табиби чорасизим ҳам йўқ,
Ёнимда рафиқи дилнавозим ҳам йўқ.
Теграмда аниси жонгудозим ҳам йўқ,
Бошимда шаҳи банданавозим ҳам йўқ.*

Алишер Навоийнинг элимиз орасида машҳур ғазалларидан бири. “Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топамадим”, деб бошланади. “Топмадим”, – улуг шоирнинг ҳолати, муносабати ва иқрорини ақс эттирадиган бош сўзлардан бири. Ошиқ уринмаса, изламаса, ранж чекдим, деёлмайди. Навоий вафо ва садокатдан сўз очадими, меҳр-шафқатдан баҳс юритадими ёки дўстликдан ганирадими, кўп пайтда “Топмадим!” дейди. Юқорида ўқиганимиз рубоийдаги таъкид – “йўқ, йўқ”лардан кўзланган асосий мақсад ҳам “топмадим”, демокдир.

Кимлигидан катъи назар, бировнинг олдида дардига дармон бўлгувчи бир табиб, кўнглини кўтара оладиган дўст, атрофида жони ачийдиган меҳрибон сирдош, қошида мард бир мухофиз топилмаса, унинг қисмати албатта куйинишга, борингки, ачинишга лойиқ. Аввало, шундай кишиларнинг ҳаётда мавжудлиги, ҳагто кўплигидан ҳеч кўз юмиб бўлмайди. Демак, ўзининг аҳвол-руҳияси орқали шоир ўзгаларнинг аҳволига ҳам диққатни тортган. Чунончи, шафқат, мурувват, ҳиммат ва маънавий ҳимояга муҳтож ғарибу ғураболарни ҳеч унутманг демокчи бўлган. Рубоий қаҳрамонининг нияти аслида бу эмас. Банданинг бандага муҳтожлик “босқич”ларидан у аллақачон ўтиб кетган.

Ўтмиш даврларда Ҳақ йўлчиларига ошиқ, дарвеш, фақир, ориф, мискин, қаландар дейилган. Шулардан бирортаси ҳам дунё аҳли ёки “аҳли сурағ” сафидан “табиби чорасоз”, “рафиқи дилнавоз”, “аниси жонгудоз” ва “шаҳи банданавоз” топилди ёки топилса эди, деб умид қилмаган. Аксинча, бунақа умидворликларни илдиз-илдизидан қуритишга уринишган. Навоийда ҳам шундай. Ғазалларидан бирида шоир аҳли замондан алоқа ва улфатчилик шу қадар

узилганки, бирор бир замон ўзим билан ўзим ҳам келишолмайман дейди:

*Бўлмиш андоқ мунқатий аҳли замондин уфғатим,
Ким, ўзум бирла чиқшимас ҳам замоне суҳбатим.*

Зеро, башарий ироданинг кучсиз ва мўртлигини чуқур англаб, илоҳий ирода соҳиби бўлишга етишмоқ орифликнинг илк шартларидандир.

“ҒАР ҚУЁШ ВАСЛИН ТИЛАРСЕН...”

Шарк мумтоз адабиёти намуналарини қанча кўп ўқисангиз, ёлғизлик, ёлғизланиш туйғуси ёритилган фикрларга ўшанча изчилроқ дуч келасиз.

Инсон ўз-ўзидан ёлғизланмайди. Одамлар билан муомала-муносабатдаги узилиш, давр ва замон билан зиддият, тафаккурдаги тафоввут қабилар бунга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун ёлғизликдан баҳс юритилганда, унинг ижтимоий, ахлоқий, маънавий асосларини ҳам назардан четда қолдирмаслик керак.

Бундоқ қаралганда, танҳолик, яъни тоқлик, одамлардан ўзни четга тортиш, жамоатдан қочиш, хилват ва узлатни ҳар нарсадан афзал кўриш дегани бўлади. Модомики, шундай экан, ёлғизлик ҳолатини тарғиб қилишдан кўзланадиган натижа нима? Кимларнидир ёлғизликни севиш, сўққабошликка юз буришга чорлашми?

Тафаккур ва руҳониятда ўз даври, замони, жамиятидан илгариллаган шахс борки, унинг ёлғизланиши ибратли, ундан нималарнидир ўрганиш ҳеч зиён қилмайди. Яна шундай бир тоқлик борки, уни халқдан Ҳаққа юксалиш ҳоли, ваҳдат орзуси ила мосиводан алоқани узиш деса бўлади. Тасаввуф истилоҳида бу тажрид ва тафрид дейилган.

Шу ўринда бир нарсани изоҳлаб ўтиш зарурга ўхшайди. Тасаввуф тили – кўпчилик сўз, атама ва иборалар бошқа соҳалардан, масалан, дин, фалсафа, адабиётдан

ўзлаштирилиб, хусусий маънолар сингдирилган бир тилдир. Бу тилнинг рамзий-мажозий таркиби ҳам ўзига хос. Таҳлил ва талкинда сўз ё истилоҳнинг фақат луғавий мазмунига таяниб фикр юритиш наинки англашилмовчилик, жиддий хато ва чалғишларни ҳам юзага чиқариши муқаррар.

Масалан, тасаввуф ва тасаввуф адабиётида кўп қўлланилган вужуд калимасини олайлик. Луғатда қўлга киритиш, матлуби бўлиш, мавжудлик, ҳис этиш, ошиқлик, орзу айлаш сингари маъноларни билдирган арабий бу сўз тасаввуфда, аввало, Ҳақ учун қўлланилган, шунингдек, борлик, бор этиш, важдга келиш Ҳақ зотининг зоти билан бирлашуви мазмунини ифодалаган. Демак, адабий матнда сўфийликка тегишли истилоҳ ё ибораларга дуч келинганда, ҳеч эринмасдан махсус луғат ва манбаларга мурожаат этиш лозим.

Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги китъалардан бирида шундай дейилган:

*Эй Навоий, англаким хуш оламедур фардлик,
Гар қуёш васлин тиларсен, фард бўл зарротдин.*

*Ул эмастур фардликким, жуфтдин фард ўлғасен.
Фард улдурумким, мужаррад бўлғай ҳар зотдин.*

“Навоий асарлари луғати”да фард (кўплиги афрод) калимаси яққа, ёлғиз ва ажралган мазмунида шарҳланган. Агар шу шарҳга асосланилса, танҳолик шундай яхши, эркин бир оламки, сен “қуёш васли”ни орзу қилсанг, қолган барча мавжудликлардан алоқани узгил! Уйланмаслик тоқлик эмас, балки ҳар борлиқдан йироқлашиш фардликдир, дейишга тўғри келади. Асл моҳиятга етиб боролмаган киши эса шеърни ўқиб бўйдоқлик тушунчасини ҳам кашф этмоғи мумкин. Қитъани таҳлил қилган олимлардан бири ёзади: “...Навоий маслагидаги инсон учун “фардлик” – “хуш олам” эди. Навоий эътиқоди чинакам танҳоликни тақозо этар эди. Шунинг учун у хаттоки жуфти ҳалол билан биргаликдаги танҳоликни чинакам танҳолик деб ҳисобламасди”.

Ҳақиқатда ҳам мутафаккир шоир китъани шу нуқтаи назар билан ёзганми? “Чинакам танҳолик” деганда нимани тасаввур қилиш керак? Дарвоқе, фардлик ғояси Навоийнинг ғазалларида ҳам ёритилган. Англаш ва таҳлилда чалғимаслик учун уларни ҳам эътибордан четлаштирилмагани мақбул. “Фавоийид ул-кибар”даги 506-ғазални ўқиймиз:

*Тариқи шиқ аро гар ўзни фард қилса биров,
Ҳариф эмас еру кўк неча гар эрурлар иков.*

*Кўнгилдан айла маволид майлини кам-кам,
Бўлурга фард мавонигьдурлар ушбу учов.*

*Десаиғ фалакка чиқай фоний аносирдин,
Нединки руҳинггадир чормих бу тўртов...*

Чунончи: кимда ким ишқ тариқида тоқлик мақомига кўтарилса, еру кўкни у иккилик деб эмас, бирлик деб англайди. Ва кўнглини наботот, хайвонот, жамодот майлларида тозалайди. Чунки бу учлик танҳоликка тўсикдурлар. Ёлғизланишдан мақсад нима? Руҳни фалакка юксалтириб, руҳоний ҳаёт завқини суриш. Бунда энди тўрт унсур – сув, ҳаво, олов ва туфроклик сифатларида ҳам фориг бўлиш зарур. Зеро, руҳнинг чормихи худди шу тўртовдир.

Покланиш – руҳоний. Ёлғизланиш – самовий. Шунини ҳаёлдан кечирининг ўзи кўнглини орзиқтириб юборади. Ва фардлик сирларида кўпроқ огоҳ бўлгинг келади.

*Мантиқи шиқ ичра ошиқни тасаввур айла навъ,
Фард бўлгонларни бу йўлда анга афрод бил.*

Навоийнинг кўрсатмаси бўйича, фардлик саодатини қўлга киритганларни ишқ йўлида ошиқларга афрод деб билиш керак.

Афрод – фарднинг кўплиги. Лекин вақт тоқлари, ғайб эранлари дейилган маълум бир тоифа бўлганки, улар ҳазрати

Пайғамбар (с.а.в.)га мукаммал бир тарзда тобе бўлиб фардоният тажаллийсига мазҳар бўлишгани учун афрод номини олишган. Ишк аҳлига раҳнамоликка уларнинг лойик кўрилишига асосий сабаб ана шу.

Кошонийнинг “Тасаввуф луғати” да ёзилишича, фардлик, яъни тафрид – Ҳақ мушоҳадаси ва ҳеч нимани унинг билан бирликда кўрмаслик, шу зайлда кулнинг Ҳақни тоқликда кўринишидирки, у тажридан кейин эришиладиган мархала саналади.

Абу Наср Саррожнинг маълумоти бўйича, фардоният солиқнинг вуслатга эришгандан кейин эгалланадиган мартабаси. Маъанавий-рухий ушбу мартабада қалб башарий чиркинликлардан буткул покланиб, Ҳақ билан яккама-якка қолиб тавҳид мушоҳадаси билан машғул бўлади.

Фардлик шунинг учун дахлсиз, идрок ва иродани самовий микёсда қувватлантиргувчи такрорланмас оламдир. “Тажрид орадан ағёрни қувса, тафрид нафсни четлаштиради ва амалларни ўзининг нафсига нисбат беришдан қутулиш, уларни кўрмаслик ҳолига етиш одамни мужаррадликнинг чўққисига кўтаради”.

Бу тажрибалардан албатта йирокмиз. Уларни жорий қилиш истаги йўқ ҳисоби. Ўзликни англаш, шу йўлда “ўзлик иморати”ни бузиш нималигини кўпчилик ҳатто ҳаёлга ҳам келтиролмайдди. Навоий талқин қилган жуда нозик, жуда дақиқ маъно ва ҳақиқатларнинг мағзини чакмай, сир-асрорига етолмай Навоийни ўқиб-ўрганишдан мактаниш ҳаёсизлик эмасми?

“Ҳайрат ул-аброр” даги қуйидаги мисралар ҳам бу гапни тасдиқлайди:

*Ҳар киши оламда эрур ёрсиз,
Бир садафедур дури шаҳворсиз.*

*Йўқ ҳунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сопида ёлғуз киши.*

*Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо?..*

*Тоқ киши айши уйин бил нигун,
Уйга қачон ҳомил ўгур бир сутун?*

Мана “Ул эмастур фардликим. жуфтдин фард ўлғасин”, деган фикрни олайлик. “Жуфти ҳалол билан биргаликдаги танҳолик”ка унинг ҳеч алоқаси йўқ.

Султон Валаднинг “Маъориф” китобида баён килинишича. “бир инсон башарий сифатлардан қутулгани замон, мусаффолашиб, денгизга юзланган бир малакка айланади. Аммо бу мартабага юксалган кишилар ҳам еб-ичади. ишлайди. ухлайди ва оила қуради. Чунки Пайғамбар салоллоху алайҳи вассаллам “Никоҳ суннатдир”, деб буюрмишлар”.

Навоий ҳам “Жуфтингни топмасдан сўққабош яшашни сен фардлик деб англама” деганида Пайғамбар (с.а.в.) суннатиға асло даҳл қилиб бўлмаслигини ёқлаган.

Тўғри, баъзи тариқатларда уйланмаслик қўллаб-қувватланиб, унга “муҷаррадлик” дея ном берилган. Лекин тасаввуфий истилоҳ сифатида у ағёрдан ва мосиводан алоқани бутунлай узиб фақат Оллоҳға таважжуҳ этиш маъносида қўлланилган. Шунинг учун кимдир ҳақида “олами тажарудда эди” дейилса, у уйланмаган маъносида эмас, ул зотнинг кўнглида дунё ва дунё неъматлари ўрнида Ҳақ ишқи мавжуддир, у мосиводан қутулиб, нафс тўсиқларини кечиб, Оллоҳ дийдорига восил бўлмиш деган фикр англашилган. Навоий қитъасида ҳам “қуёш васли”, яъни маъшуқи азал висолиға етишишнинг хос бир “усул”и характерлаб берилган.

“ФАЛОНГА АЖАБ ҲОЛ ЭРУРКИМ...”

*Фалонга ажаб ҳол эрурким халойиқ,
Не қилса алар бирладур можароси.*

*Сола олмас эл ошига бир нуҳуд, гар
Тузулмас ашиг бирла ул эл ароси.*

*Қазон йўқки ул анда кафлиз эмастур
Ки, бўлсуи юзиги қазонлар қароси.*

Бу китъани қайта-қайта ўқиб, таҳлил ҳам қилганман. Аммо кейинчалик англадимки, Навоий шеърлари замирида яширинган маъно ва ҳақиқатлар ҳар қандай тушуниш ҳамда таҳлилга караганда теранроқда турар экан. Китъада характери асос қилиб олинган жанжалкаш, можаропараст “Фалонга” нигоҳни қаратайлик. У умумлашма тип. Шунинг учун оддий одамлар орасидан чиққан “Фалон” билан, сиёсатга ёки амалдор тоифага мансуб “Фалон” бошқа-бошқа кимса: бирининг юзсизлиги, фиғнакорлиги ва ўжарлиги иккинчисига айнан ўхшамайди. Айтайлик, олим ва ижодкорнинг можарочилиги янада бошқача. Буларда билагонлик, ақл ўргатиш идаоси бўлади. Булар бировларга ташланса, йирткичлик билан ташланади ва “Ўткан кунлар” даги баттол Ҳомидга ўхшаб боши кесилса ҳам ноҳақлигини тан олмайди. Ана шуларнинг холини “ажаб ҳол” деса бўлади. Зеро, ўз аҳволини билмаслик ва майдаликни илм билан ҳам бартараф этиб бўлмайди. Эл орасида “Олимнинг жаллоди, авомнинг жаллодидан ёмон бўлади”, деган гапнинг пайдо бўлиши бежиз эмас.

Хуллас, қайси бир ижтимоий гуруҳни кузатманг, “эл ошига бир нўхат” солиш кўлидан келмаса-да, гавго-ю машмаша кўзғашга мохир бандалар ҳам борлигига икром бўласиз. Шоир “Қазон йўқки ул анда кафлиз (капгир) эмастур”, деганда одамларнинг жонига тегиб, асабини қашатган кимса табиатини беҳато гавдалантириб берган.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги қитъалардан бирида
“бир аёқ ош учун” эрки ва ғурурини сотган кимса ҳақида:

*Бировким бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керактур қозоннинг қароси,*

дейилади. Шоир “кафлиз”га қиёслагани кимсага ҳам худди шундай шармандаликни раво кўради. “Ки, бўлсин юзига қазонлар қароси”.

“КАМОЛ ЭТ КАСБКИМ...”

*Камол эт касбким. олам уйидин,
Санга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.*

*Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нэток чиқмоқ.*

Комиллик, яъни ахлоқий, маънавий, фикрий камолотга эришиш Шарқ адабиётида кенг талкин қилинган мавзу. Алишер Навоий ҳам шу мавзуда кўп асарлар яратган. Бунда улуг шоир ҳар бир жанрнинг талаби, табиати ва ифода йўли ҳамда усулларини ҳисобга олиб қалам юритган. Бу ҳолни қитъа жанрига мансуб ушбу тўртликда ҳам кузатиш мумкин. Унинг дастлабки мисраси тўғридан тўғри “Камол эт касбким...”, деган даъват билан бошланади. Азизиддин Насафийнинг ёзишича, “Комил инсон, яхши сўз, яхши амал, яхши ахлоқ ва пухта илмга соҳиб бўлган кишидир... У ашёни ва ашённинг маъно-моҳиятини қандай бўлса, худди шу тарзда англайди”.

Навоий ҳам комиллик тушунчасини оламни тўғри тушуниш билан боғлаган. Чунки олам билан алоқа ва муносабатда хатога йўл қўйилса, инсон ҳеч қачон ўзини хушнуд ва озод ҳис қилмайди. Демак, одам аввал ўзини танимаса, дунёни билишга эришолмайди. Қитъада тарки дунё қилиш тугал, яъни нуқсонсиз бўлишга ҳам ишорат этилган.

Акс холда, кўлга киритилган натижа ҳаммомдан нопок чиқишдан унча фарқланмайди. Хуллас, китъада инсон эрки ва озодлиги муаммоси тасаввуфий тамойилда ёритиб берилган.

“БИЙИК МАҚОМИГА УЛКИМ...”

*Бийик мақомига улким тилар сабот, керак
Ки, эгриликни кўюб, тузлук айласа қонуи.*

*Туз ўлса соясида эл тиниб манор киби,
Сипехр уйида турар қарнлар нечукки сутун.*

*Гар эгридур ёғибон ўқу боғланиб бўйни,
Бўлур қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун.*

Шарқ донишмандларидан бири: «Ҳар кишининг бўйнида икки занжир бўлади: бирининг учи етти қат кўкда, иккинчисиники етти қат замин қаърида. Кимки тузлук, яъни тўғриликка эътиқодли бўлса, юқоридаги занжир тортилур. Бундай одам халқ ичида улуғ ва азиз бўлур... Кимда-ким эгрилик ва такаббурликни одат қилса пастки занжир тортилади. Ва ундай махлук эл орасинда хор ҳамда безътибор бўлғай», – деган экан.

Занжирга доир гапга шубҳаланиш мумкиндир. Лекин инсон қаддини тўғрилиқ осмон қадар юксакликка кўтариб, эгрилик уни тупроққа қориштириши рост, албатта. Шеърда эгрилик – ботиллик, тўғрилиқ «ҳақ дурур», дейилган. Ҳақ нарса инсон ҳаёти ва тақдири учун сув ва ҳаводай зарурдир.

“Бийик мақом” – улуғ, баланд, олий мартаба, мавқе демак. Ҳар бир одам шундай мартаба ё мақомни орзу қилиб, шу йўлда олға интилиши мумкин. Бунинг айблайдиган жойи йўқ. Аммо унинг табиатида китмирлик, эгрилик бўлса-чи? Мақсад томон одимлашдаги илк саботсизлик ва мағлубият ана шу бўлади. Зеро, ҳар қандай катта муваффақият учун тўғрилиқ қонун даражасида устувор бўлмоғи лозим. Чунки:

*Туз ўлса соясида эл тиниб манор киби,
Синехр уйида турар қарнлар нечукки сутун.*

Ушбу байт дастлабки байтда илгари сурилган фикрни тасдиқловчи тамсилли гапдир. Чунончи: тўғри одам минорга ўхшайди. Минор соясидан эл қандай наф топиб, роҳатланса, тўғри кишидан ҳам шундай фойда кўради. Бу эса асрлар мобайнида дунё уйида тик турган сутун каби унинг умрини бардавом айлайди.

«Ҳайратул аброр» достонида тўғри одам шамга киёсланади. Шамнинг қисмати бошдин-оёқ куйиб адо бўлиш. Лекин ёниб тугагунча ҳам у нур таратади, шам бор экан – ёруғлик мавжуд. Тўғри одамнинг толеи ҳам шунга ўхшаш: тирик экан, унинг руҳидан тўғрилиқ ёлқинлари балқийверади.

Бу ҳаёт чинакам ибратхона. Унда деярли ҳар бир нарса ёки ҳодисадан тегишли хулоса чиқарса бўлади. “Қабак йиғочи” – ёй отиш машқида ходанинг учига ўрнатилиб ўқ узиладиган бир тахта. Навоий эгри, алдамчи киши билан шу тахта орасида монандлик кўради ва эгриликнинг заволига шеърхонни тўла инонтиради:

*Гар эгридур ёғибон ўқу боғланиб бўйини,
Бўлур қабак йиғочидек беш-ўнча кунда нигун.*

“Бийик мақом” иборасини шоир бошқа бир қитъада насл-насабга боғлиқ маънавий-руҳий хислат – зотий мартаба мазмунида қўллаган:

*Бийик мақомлиг эл тифл эканда ҳам бўлмас
Ки, тийра қилгай ани жаҳлу зулмат аҳли тили.*

*Қамар чароғи агар бўлса барча бир кечалик,
Не навъ ўчургай ани шабпарак қаноти ели.*

Дарвоқе, туғма фазилатли, эътиқоди мустаҳкам шахсларнинг болаликлари ҳам бошқача бўлади. Чунки

болалик фаслидаёқ уларнинг онги ҳам, руҳи ҳам ёришиб, нур таратади. Шу боис “жаҳлу зулмат аҳли”нинг зугуми уларга ҳалокатли таъсир ўтқаролмайди. “Қамар чароғи”нинг умри бир кечалик бўлганда ҳам кўршاپалак қанот қоқиб унинг нурини сўндиролмайди. Бу фикрни шоир ўқувчига тамсил сифатида такдим этаркан, қандайдир изох ёки эътирозга ҳеч ўрин қолдирмайди.

“НЕ РАҲРАВЕКИ, ТОЖИ ҲИДОЯТ...”

*Не раҳравеки, тожи ҳидоят бошидадур,
Йўқ бок анга ҳаводиси афлок тошидин.*

*Ҳудҳудки, қўйдилар азалий тож бошига,
Тушқайму жола ёққан ила тожи бошидин?*

Раҳрав (роҳрав) форсча сўз, йўлчи, йўл юрувчи дегани. Қитъа «тожи ҳидоят»га эришган солиқ таърифига бағишланган. Шоир айтмоқчики. Ҳақ йўлига кирган, ростлик ва тўғрилиққа эътиқоди собит одам мард ва жасурдир. Замон ва давр воқеалари нечоғлиқ ўзгариб, турли тарзда тусланмасин, бундай кишида кўркув бўлмайди. Демак, ҳаёт ва замон «тош»ларидан чўчимасликнинг асосий чораси Ҳаққа садоқат ва ўзига ишончдир. Бунга далил сифатида эса Ҳудҳуд қисмати танланган. Навоийнинг «Лисон ут-тайр»ида бу қуш мадҳида ўқиймиз: «Ҳудҳуд (попишак) ақл нуридан баҳраманд ва раҳбарлик жиғаси билан сарбаланд бўлган бир қушдирки, унинг зотида шараф ва иззат ниҳоят юксак бўлиб, бошини тўғри йўл кўрсатувчи тож безайди».

Ҳудҳуд «оламда тенги ва ўхшаши йўқ бир шох» – Оллоҳнинг мавжудлиги ва қудратини англаган қуш. Шарқда Ҳудҳуд тўғрисида тўкилган ривоятлар кўп. Буларда у ақл ва донишмандликнинг тимсоли бўлиб гавдаланади. Ҳудҳуднинг бошига «азалий тож» қўйилишининг илдизларини очадиган битта ривоятни эслатиб ўтайлик. Маълумки, Сулаймон пайғамбар бутун жонзотларнинг, жумладан, қушларнинг ҳам

тилини билган. Унинг саройида кўп қушлар тўпланган. Хар бир қушнинг ўз махсус жойи бўлган. Кунлардан бир кун Сулаймон бутун қушларни назардан ўтказиб, Ҳудхуднинг ўрнини бўш кўрибди ва унинг ўзбошимчалигидан ғазабланибди. Ҳудхуд қайтганидан сўнг унга оғир жазо бермокка оғт ичибди. Бир неча вақтдан сўнг Ҳудхуд қайтиб келибди. Шох уни сўрокка тутибди. Шунда Ҳудхуд Сабо шахрига учиб борганлиги, у ерда бир улкан давлат бўлиб, подшоҳи Билқис отли гўзал хотин эканлигини сўзлабди. У мамлакат кишилари қуёшга сиғинарканлар. Тўғри гапларни айтганлиги учун Сулаймон пайғамбар Ҳудхуднинг гуноҳидан ўтибди. Кейин Билқис хонимга мактуб ёзиб оташпарастликдан кечиб, ўзининг динини қабул қилишларини таклиф этибди. Билқис бунга розилик билдирибди. Ҳудхуд шарофати билан Сулаймон Билқис хонимга уйланган, ўша-ўша Ҳудхуд пайғамбарнинг меҳрини қозонган, яқин сирдоши бўлиб қолган экан. Қитъадан келиб чикадиган умумий маъно бундай: тўғрилиқ йўли – худхудсифатлик йўли. Ҳудхуднинг бошидаги тож жала ёққани билан тушиб кетмаганидек Ҳақ йўлида юрган кишилар ҳаётини ҳам хавф-хатарлар маҳв эта олмайди.

“ЮЗИГА АСЛИ ЁМОННИНГ...”

*Юзига асли ёмоннинг кўп очма гулшани хулқ,
Сияҳ гилемга албатта меҳр айлама фош.*

*Ки қилмади гул исси бирла тоза руҳ жуал,
Қуёш чароғига парвона бўлмади хуффош.*

Одам боласи онадан ёмон бўлиб туғилмайди. У тарбиятсизлик туфайли ёки носоғлом муҳит таъсирида ёмон шахс сифатида шаклланади. Хўш, бундайларни яхши муомала-муносабат билан ўзгартириш мумкинми? Қитъанинг умумий мантиғи бу саволга: «Мумкин эмас», – деб жавоб қайтаришни талаб этади. Ва айни пайтда юкоридаги

фикримизни бир қадар ислоҳ қилиш мажбуриятини ҳам туғдиради. Илондан илон пайдо бўлади, чаёндан чаён, дейишади. Худди шунга ўхшаб бадахлок ота-оналардан ёмон фарзандлар ҳам туғилади. Булар ҳазрат Навоий иборалари билан айтганда, «асли ёмон»лардир. Бобомизнинг насихатларига амал қиладиган бўлсак, бунақаларга яхши муомала-муносабат кўрсатавериш доноликдан эмас. Негаки, «сияҳ гилем»га қанча нур тўкилмасин, унинг қаролиги ортса ортадики, қамаймайди. «Асли ёмон»нинг қора гиламга қиёсланиши билан ҳам кифояланиш мумкин эди. Лекин мана бу ўхшатиш шоир нуқтаи назарини янада ёркинрок аён этади:

*Ки қилмади гул иси бирла тоза руҳ жуал,
Қуёш чароғига парвона бўлмади хуффош.*

Жуал – қоракўнғиз. Унинг қисмати гул исинимас, тезак бўйини ҳидлаш. Шунинг учун унга гул иси бирла руҳни тозалаш насиб этмаган. Хуффош – кўршапалак-чи? Унинг ҳаёти зулмат бағрида кечади. Кўршапалак «қуёш чароғига» парвоналикдан маҳрумдир.

“ВАЖҲИ МАОШ УЧУН...”

*Важҳи маош учун кишиким деса фикр этай,
Қисмат ризосидан анга бегоналиқ керак.*

*Кунжи қаноат арчи эрур саттанат валеқ,
Элдин тамаъни узгали мардоналиқ керак.*

*Ким ишқ асириўулсаки, мумкин эмас висол,
Дарду балога ҳамдаму ҳамхоналиқ керак.*

*Лаззоти нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналиқ керак.*

*Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шамъига парвоналик керак.*

*Гар анжуманни деса муриду мутиъ этай,
Кўп нуқтаву фасонада афсоналик керак.*

*Ботин ҳаримида тиласа маҳзани хузур,
Зоҳир уйи асосига вайроналик керак.*

*Зоҳир юзидин ар тиласа тожу иззу жоҳ,
Дарду бало муҳитига дурдоналик керак.*

*Десанг халос ўлай борисидин Навоийдек,
Бехудлуғу май ичмағу девоналик керак.*

Бу китъа Мир Алишер Навоийнинг фалсафий-профний мазмундаги шеърларидан бири. Дастлабки байтдаги маъно мана бундай: «Қайси инсонки «важҳи маош» – ҳаёт, тирикчилик ташвишлари тўғрисида фикр юритай деса, у қисмат ҳукмидин йироқлашиши керак». Бу сўзлари билан шоир: «Эй одам, тақдир сир-асроридан огоҳ бўлишга урин, фикрsizлик чоҳига кулама!» – демокчи бўлган.

Шарқ мутафаккирларининг эътирофига кўра, қаноат – тенгсиз бир маънавий бойлик. Қаноатли киши ҳеч кимга мухтожлик сезмайди. Шунинг учун бундай шахсларни манфаат ёки таъма тузоғига тушириш мумкин эмас. Зеро, улар одамийлик кадриятларини ҳар нарсадан устун кўядилар. Қаноатли бўлиш – аввало, руҳан ва маънан озодликка эришишдир. Руҳ эркинлиги эса шундай дахлсиз мавжудликки, унда ғурур шикастланмайди, майда ва ўткинчи ташвишлар кўнгилга малол ҳамда озурдалиқ етказа олмайди. Навоий худди шундай қарашларни давом эттириб, қаноат хазинасини бир салтанат сифатида таърифлайди. Лекин унга эғалиқ қилишнинг энг муҳим шарти бор. Бу – элдан таъма этмаслик, элни алдамаслик. Бунда энди қаноатнинг ўзигагина суяямоқ кифоя эмас. Шоир таъкидлаганидек, «Элдин таъмани узгали мардоналик керак».

Ишкка асирлик – дардга мубталюлик. Муҳаммад Фузулий «азал котиблари» ошиқлар бахтини қора ёзганликларини сўзлаган. Алишер Навоий гўё шу бахти қораликнинг туб сабабини счганлар. Яъни, ишқ дардига мубтало кўнгил висолга интилади. Аммо ошиқ учун висолга етиш мумкин эмас. Ошиқлик аввал-охир «Дарду балога ҳамдаму ҳамхоналик»ни талаб этади. Бу нима дегани? Ҳайвоний ҳирсу ҳаваслардан покланиш демакдир. Шунинг учун ҳам қитъанинг навбатдаги байтида нафс лаззатларидан кутулиш зарурлиги хусусида сўз юритилади:

*Лаззати нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналик керак.*

Демак, нафсоний лаззатларни тарк қилмоқ самараси – ботиний осудалик ва равшанлик. Бирок бу осудалик дарахтини (шажарни) кўкартириб, вояга етказмоқ учун оқиллик ва заковат лозим.

Оқиллик билан фидойилик орасидаги масофани у қадар йирок деб бўлмайди. «Дунёда жамики нарса инсонга қурбон, факат инсон ўз-ўзига қурбон», – деган экан Шамсиддин Табризий. Ўз-ўзини билган инсон мана шу қурбонликдан кутулиб, дунёга нечун келиб кетишини ҳар қалай тўғри хал қилади. Ва ўзининг ёлғизлиги билан юзлашган инсон охир-оқибатда уни юракка яширмоқни истайди. Лекин ёлғизлик ҳиссиётлари қалб қаърига ҳар қанча чуқур чўкмасин, бундан дил зарур даражадаги ёруғликни топмайди. Тоқлик нурининг манбаини Навоий куйидаги тарзда асослаган:

*Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шаъмига нарвоналик керак.*

Тасаввуфга бағишланган қадимий манбалардан бирида ўқиймиз: “Тажриддан мақсад зоҳирий ўлароқ дунё борлиқларини, ботинан эса ҳам дунёвий, ҳам ухровий зиддиятларни тарк этишдир. Бу гапнинг изоҳи шундай: ҳақиқий мужаррад дунёдан юз бургани боис бир қарама-

қаршиликка йўликмайди. Фақат Оллоҳга яқинлик фикри билан яшайди...” Буни эса ҳаммадан талаб қилиб бўлмайди. Шу бонс аҳли дунё билан орада узилиш ё йироқлашиш муқаррардир. Бундай ҳолатда ҳижрон шамига ўзни парвона дея тасаввур айлаш зарур.

Ёлғизлик нуридан нажот истаган киши учун ҳижрон ҳақиқатда ҳароратли ва изтироб уйғотувчидир. Бунинг иккинчи жиҳати ҳам бор:

*Гар анжумани деса муриду муттиъ этай,
Кўп нуқтаву фасонада афсоналик керак.*

Мазмуни: халқни ўзига ром этишни истаган киши кўп маъно, ҳақиқатларни билиши, саргузаштларда дoston бўлмоғи керак. Шу «афсоналик»лардан бири «ботин ҳарими» – дил қошонасини маънавий бойликлари билан тўлдириб, «Зоҳир уйи» ташқи истақларнинг асосларини вайрон этишдир:

*Ботин ҳаримида тиласа маҳзани ҳузур,
Зоҳир уйи асосига вайроналик керак.*

«Зоҳир уйи асоси» дейилганда инсондаги моддий ва жисмоний эҳтиёжларга тегишли нарсаларни тушунмоқ керак. Бойлик мансаб, молу дунёдан мағрурланиш – булар ўша «зоҳир уйи»нинг пойдевори ёки безакларидир. Агар «зоҳир юзидан» кимки тож, иззат ва мартаба тиласа, унга:

Дарду бало муҳитига дурдоналик керак.

Бирок шуни ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, ишқ туфайли «дарду балога ҳамхоналик» билан тожу давлат, иззату шуҳрат ҳирсида «дарду бало муҳити»даги «дурдоналик» ўртасида еру осмон қадар фарқ бор.

Охирги сатрдаги «беҳудлуғ», «майхўрлик» ва «девоналиқ» тушунчалари қай мақсадда ишлатилаётганлигини тўғри тушуниш зарур, албатта. «Беҳудлуғ» – ақл имтиёзларидан баланд руҳий қувватдир. Май-чи? У маърифат нури, руҳоният бодаси. Бу «май»дан

кониб ўзини унутган киши дунёга энг хушёр ва теран нигоҳ билан каровчи донишманд зотдир.

“ЧУН МАНГА ЛУТФ ЭТТИ ШОҲ...”

*Чун манга лутф этти шоҳ девонда муҳр,
Бу эди элдин қуйи муҳр урмоғим.*

*Ким, эрур нафси саркаш манъига,
Барчадин бўлгай қуйи ўлтурмоғим,*

*Чун шикасти нафс ҳосил бўлмади,
Мундин ўлди муҳрни ситдурмоғим.*

Тарихчи Мирхонд «Равзат-ус-сафо» китобида Ҳазрат Алишер Навоийга муҳрдорлик мансаби берилганлиги хақида ёзади: «Хайру эҳсон, латофат ва кўнгил зарофати бобида амир Алишернинг тенги йўқлигидан жаҳонгир подшоҳнинг (*Ҳусайн Бойқаро назарда тутилган – П.Х.*) хотири ҳамма вақт унга мойил бўлиб, улуглик вазирлик ва амирлик мартабасини унга инъом этди. Сўзнинг кискаси шулки, аввал ул ҳазрат улуг муҳрни амир Алишернинг қўлига тутқазди ва ул амир бир неча вақт муҳрдорлик лавозимида қойим туриб, хизматкорлик поясини юкори осмондан ҳам ўтказди».

Орадан анча муддат кечгач, шоир бу мансабни тарк этмокчи бўлади ва мақсадини подшоҳга билдиради. Илтимос қабул қилинади. Лекин Ҳусайн Бойқаро Навоийни янада юкорироқ мартабага – девони олий амирга тайинламокчи бўлади. Шоирнинг каршилигига карамасдан, бу иш амалга оширилади. Бойқаро «маълум соатда муҳр босиш» учун руҳсат берганда Навоий «нишоннинг шундай жойига муҳр босадиким, ундан пастрокка муҳр босишга» жой қолмайди.

Ушбу китъа ана шу воқеалар таассуротида ёзилган. Илк сатрдаги «чун манга лутф этти шоҳ...» деган фикр – тарихий хақиқатга тўла мос фикр. Кейинги мисрадаги гап ҳам тўғри: муҳр энг қуйи жойга босилган. Мирхонднинг сўзлари бунга

гувоҳлик бериб турибди. Унинг эътирофича, «хосу авомни» хайрон қолдирган бу воқеанинг содир бўлишига сабаб Алишер Навоийнинг бағоят камтарлиги, камсуқумлиги, хуллас, нафси синиклиги. Бирок табиатидаги хоксорлик ва нафсининг шу қадар шикастлигидан шоирнинг ўзи қаноатланганми? Барчадин ўзни қуйи олиш, сиртдан қаралганда, фавқулодда ишмас. Аммо ўша вазиятда Мир Алишер Навоий учун бу жиддий синов ҳолати эди.

Мирхонднинг гувоҳлигига кўра, ўшандан сўнг Мир Алишер Навоий муҳр босган жой «муҳрга эга бўлган ҳар бир мансабдор орасида талаш» бўлган экан. Навоийдан ибрат олиш мумкин. Бирок ҳеч бир ишда у билан мусобақа қилиш имкони бўлмаган. Шеърнинг охириги байтидаги гапга диққат қилинг:

*Чун шикасти нафс ҳосил бўлмади
Мундин ўлди муҳрни синдирмагим.*

Албатта, муҳр синдирилмаган. «Шикасти нафс ҳосил» бўлмагач, барибир чора ахтариш керак-ку! Чора топилган. Шунинг учун ҳам улуғ шоир муҳрни хаёлан синдириб ташлаган. Атолки олим Алибек Рустамов нафсининг ахлоқий жиҳати билан боғлиқ истилоҳий сўз ва бир неча ибора маъноларини изоҳлаб, «нафси мутмаинна»ни бундай шарҳлайди: «Нафси мутмаинна» иборасидаги «мутмаинна» сўзи ишонч ҳосил қилган, хотиржам бўлган деган маънодадир. «Нафси мутмаинна» соҳибларининг нафси батамом жиловланган бўлиб, булар нафсининг ғалаёнидан қутулган хотиржам кишилардирлар. Бошқача қилиб айтганда, булар нафс талабларини хаёлга ҳам келтирмайдиган азиз кимсалардир. Буларга энг юксак инсоний хислатлар ҳосдир». Алишер Навоий муҳр босмоқ маросимида ҳам энг юксак инсоний хислатлар соҳиби эканлигини намойиш қилган.

“ҚАНОАТ ГҶШАСИН ТУТҚИЛКИ...”

*Қаноат гўшасин тутқилки, чун анқо бу даъб этти,
Анга қушлар ичинда қурб қофида нишимандур.*

*Чу парвори товугиниң оғзи тинмастуммадин гарчи,
Ўлар охир анга аввал каттак зиндони маскандур.*

Ҳазрат Навоий «Маҳбуб ул-қудуб»да: «Қаноат бир қўрғонки, унга кирсанг, нафенинг ғалвасидан қутуласан», – дейди. Қитъада эса айнан «қаноат гўшаси»га киришга рағбатлантирилган. Лекин бу гўшага чорлашдан ҳам асосий мақсад ўша: нафс ғалвасини енгиб, дўст-у душманга муҳтожликдан озод, тиниб-тинчиб яшашга ташвиқ этмоқдир.

Ривоятларга кўра, Анко – номи бору ўзи йўқ афсонавий қуш. У қушларнинг подшоҳи бўлиб, Қоф тоғида яшармиш. Шеърда ифодаланган мантиққа биноан, Анконинг Кўхи Қофда муқим туриши гўёки қаноат гўшасига содиқлик аломатидир. Айни шу хислати боис унинг қисматида барча қушлар билан яқинлик битилган. Турар жойи ҳам «қурб Қофи» – яқинлик тоғида. Бу эса Анконинг қушлар подшоҳи эканлигига ишора. Навоийнинг тасавурида қаноатли киши – Анкога монанд киши. Қаноатсиз кимсалар-чи? Улар товукқа ўшашади.

*Чу парвори товугиниң оғзи тинмас туммадин гарчи,
Ўлар охир анга аввал каттак зиндони маскандур.*

Анко ва товук тимсоли қаноат билан қаноатсизлик моҳиятини шу қадар аниқ ифодалаб берадики, хусусан, таъмагирликдан ўқувчи жирканиб кетади. Дарҳақиқат, товукни қанча парвариш қилсангиз, оғзи унинг ўшанча тинмайди. Аслида у шўрлик тана хирсининг мағлуби. Товук хурлигини унутгандай, таъмагирлик ҳам инсонни хору забун айлайди. Бу қисматдошлик шеърхон хаёлига чуқур ўрнашиб қолади, албатта.

“БОРДИЛАР ЁМГУР ДУОСИН ҚИЛГАЛИ АҲЛИ РИЁ...”

*Бордилар ёмгур дуосин қилгали аҳли риё,
Мен ниёз аҳли эдим, даъви камитин сўрмадим,*

*Ёмгур иккидур: бири маъхуду ул бир кўз ёшим,
Кўз ёшим йўқ эрди, то ул ойга кўз олдурмадим.*

*Тенгри ёмгур бермадиким, сўзсиз эрди талаб,
Манга кулеу келди, ашқим ёмгурин ёғдурмадим.*

Ўзбек халқи қадим даврлардан бошлаб деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлганлиги маълум. Сув – чорвадор учун ҳам, деҳқон учун ҳам бир хилда зарур. Табиат эса ҳар йил ҳам деҳқон ва чорвадорга сувни етарли даражада инъом этавермаган. Тез-тез камсувлик, қурғоқчилик юз бериб турган. Шундай пайтларда одамлар илоҳдан нажот талаб, “Ёмғир ёғдир, султоним», дея Оллоҳ таолога илтижолар қилишган. Махсус маросимлар ўтказилган. Масалан, туркий халқлар яшайдиган ўлкаларда яда тошидан фойдаланиб ёмғир чақириш одати кенг тарқалган. Буюк тилшунос Маҳмуд Кошғарий бу тўғрида шуларни ёзган: “ат – ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш одатидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалган. Мен буни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди”. Кўз олдимда ёнғинни сўндирди». Мир Алишер Навоийнинг фардларидан бирида:

*Қотиқ кўнгунгдин оқти хақ ёши,
Ки ёмгур боисидур ёда тоши. –*

дейилади.

Байтдаги «ёда тош» Махмуд Кошғарий таърифлаган ўша тош. Аммо тош ва дуо билан ёмғир ёғдиришга уринганларни шоир “аҳли риё” деб ҳисоблайди.

Шеърнинг иккинчи сатрида таъкидланишича, муаллифнинг ўзи ҳам «ниёз аҳли», яъни сизгинувчи ва ёлворувчилар тоифасидан. Шунинг учун у ёмғир дуосининг илоҳий асосларини тафтиш қилмай, ёмғир «гурлари» ни тилга олади. Улардан бири – «маъхуд», одатий, табиий ёмғир. Иккинчиси – «кўз ёши».

Кўз ёшим йўқ эрди, то ул ойга кўз олдурмадим.

Бу сатр иккинчи «ёмғир»нинг қандай воқе бўлишини шарҳлайди. «Ул ойга кўз» олдирмок – кўнгилнинг гам-гуссага чўмиши. Мана шу ҳолат бўлмаса, курук дуогўйлик ва ёлворишдан фойда йўқ.

*Тенгри ёмғир бермадиким, сўзсиз эрди талаб,
Манга кулгу келди, ашким ёмгури ёғдурмадим.*

«Сўзсиз эрди талаб»даги «сўзсиз» – ҳароратсиз, совук мазмунига эга. Кўр-кўроналик, юзакилик албатта, кишида кулгу кўзгайди. Бунда ҳагто шоир эътироф этмоқчи, ашк ёмғирини ҳам тўкиб бўлмайди.

“ТАВОЗУЪ ЯХШИ, АММО...”

*Тавозуъ яхши, аммо яхишироқдур
Агар даъб этса они аҳли давлат.*

*Эрур ҳам афв хўбу хўброқ ул,
Ки зоҳир бўлғой эл топқонда қудрат*

*Ато ҳам турфа шидур, турфироқ бил,
Агар йўқдур онинг ёнида миннат.*

*Ҳаким инсонни комил дебтур они
Ки зотида бўлғай бу неча хислат.*

Ривоят этилишича, бир ов пайтида Хусрав Парвезнинг тожидаги гавҳарларидан биттаси йўқолибди. Қарангки, ҳеч ким буни найқамабди. Шоҳ шаҳарга кайтгач, гавҳарнинг йўқолгани билиниб, ғала-ғовур бошланибди. Чунки ўша гавҳар шунчалик қимматбаҳо эканки, унинг қиймати бутун мамлакатнинг бир йиллик хирожига тенг келаркан. Хуллас, уни топиб келтирган кишига катта мукофот ваъда қилинибди. Гавҳар ахтаргани бир гуруҳ дашту биёбонга чиқибди. Иттифоқо, улар икки одамга дуч келишибди. Улардан бири – ғофил, иккинчиси – огоҳ киши экан. Ғафлатнинг бир белгиси кеккайиш бўлгани боис ғофил кимса албатта манманликка берилади. Огоҳлик эса одоб ва камтаринлик демак. Кеккайганнинг номи – Мудбир. Иккинчисининг оти Муқбил экан. Улар биёбондан шаҳар томон бораётган эдилар. Гавҳар излаётганларнинг бошлиғи бу икки йўлчи билан учрашганда такаббурлик туфайли сардор билан салом-алик қилмай Мудбир гердайганча ўтиб кетади. Муқбил одамийлик юзасидан унга бош эгиб салом беради-ю, ўша пайтда оёғи остида ётган гавҳарни кўриб, бошликка олиб узатади. Ваъда қилинган мукофот Муқбилга берилиб, Хусравнинг олқишига у сазовор бўлади. Мудбир нимага эришади? Шаҳар ҳаммомига гўлаҳ бўлади. Бу ривоят тавозенинг хосияти ва шарофати хусусида. Навоий «Тавозе – кишига халқнинг муҳаббатини жалб қилади», тавозели одамларга «ҳамма таъзим қилади ва ҳурмат билдиради»,– деган фикрларини ана шу ривоят орқали тасдиқлайди.

Тавозе нима? Ривоятда бу саволга ҳам жавоб бор. Тавозе – инсоний хислатларнинг қимматбаҳо гавҳари, тавозе – хулқ ва одоб инжуси. Мақсад гавҳарлари эса мутавозе кишиларнинг оёғи остидадур. Лекин инсон бой-бадавлат бўлганида тавозе тўғрисида чуқурроқ ўйлаши керак. Худди шунингдек, куч-қудрат соҳибларининг авфи алоҳида бир ибрат касб этади:

*Эрур ҳам афв хўбу хўброқ ул,
Ки зоҳир бўлғой эл топқонда қудрат.*

Ҳиммат, мурувват ҳақиқатда ажойиб фазилат. Бирок мурувватга миннат қориша, бу мурувватсизликдан ҳам ёмондир.

Шунинг учун ҳам шеърда:

*Ато ҳам турфа шидур, турфароқ бил,
Агар йўқтур онинг ёнида миннат,—*

дея таъкидлаган.

Таърифланган «бу неча хислат» одамийлик мағлаби учун зарур фазилатлардир. Кимнинг зоти шулардан маҳрум эмас экан, файласуф ҳукмича ўша одам инсонни қомил ҳисобланади:

*Ҳақим инсонни қомил дебтур они,
Ки зотида бўлғай бу неча хислат.*

Бундай маърифий таъкидлар қомиллик сирларидан сабоқ беради ва айна пайтда ҳушёрликка ҳам рағбатлантиради.

“ҒАЗАЛДА УЧ КИШИ”

*Ғазалда уч киши таъридуру ул навъ
Қим андин-яхши йўқ назм эҳтимоли.*

*Бири муъжиз баёнлик соҳири ҳинд,
Ки шиқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.*

*Бири Исо нафаслик, ринди Шероз,
Фано дайрида масту ловболи*

*Бири қудси асирлик орифи Жом,
Ки жоми Жамдурур сингон сафоли.*

*Навоий назмига боқсанг эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.*

*Ҳамона кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўҳ маҳвашининг жамоли.*

Маълумки, форс-тожик шеърляти – ғазалнависликда донг таратган шеърлят. Саъдий, Ҳофиз, Дехлавий, Жомий сингари санъаткорлар ғазал жанрининг пирлари дея эътироф этилган. Алишер Навоий ҳам ана шу даҳоларнинг ижод мактабидан сабоқ олган. Ва ўрни-ўрни билан буни асарларида айтиб ҳам ўтган. Ушбу китъа бу фикрнинг энг ёркин бир мисолидир.

Унинг илк байтда ғазал яратишга уч кишининг йўли ва услуби яхши эканлиги, улардан ўтказиб ғазал битиш мушкул ишлиги таъкидланган. Навбатдаги икки мисра ўша уч ғазал устасининг бири ҳақида:

*Бири муъжиз баёнлик соҳири ҳинд,
Ки шиқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.*

Бу фикр Хусрав Дехлавийга тегишли бўлиб биргина байтда унинг талантига хос энг муҳим фазилатлар ёритилган. Дехлавий шеърда ифода мухтарсарлиги, яъни «муъжиз баёнлик»қа эришган. Унинг табиатидаги соҳирлик, сўзидаги сеҳр шундан. Дехлавий ғазалларини ўқиган ишқ аҳлининг калби ўртаниб, ёнмасдан колмайди. Ҳофиз Шерозий нафасининг кучи янада олий:

*Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту ловболи.*

Исо Масиҳ нафаси билан ўликни тирилтира олган пайғамбар. “Ринди Шероз” – Ҳожа Ҳофиз Шерозий. У фано майхонасининг сарвари. Унинг кўнгли ўтар дунёнинг ўткинчи ғаму ташвишларидан холи. Ҳофиз ғазали мурда юракни ҳам тирилтиради. Унинг исонафаслиги шунда. Агар шоирда руҳоний бир нафас, сўзида илоҳий кувват бўлмаса, у

шоир эмас. Навоий салафлари ҳақида сўзлаганда шу жиҳатга урғу беради:

*Бири қудси асирлик орифи Жом,
Ки жоми Жамдурур сингон сафоли.*

Абдурахмон Жомий мадҳига бағишланган. Ушбу байтда, биринчидан, покизаликка (қудси асирлик) у намуна қилиб кўрсатилган, иккинчидан, Жом шаҳридан етишган ориф эканлиги қайд этилган. Унинг орифлиги шу кадарки, оддийгина сафол идиши (ҳатто синган сафоли) шох Жамшиднинг ўша машҳур жоми билан тенгдир. Образли бу фикр бевосита Жомийнинг ирфон завқи ила тўла ижодиётига ҳам тегишли. Шеър хулосасида ўқиймиз:

*Навоий назмига боқсанг, эмастур,
Бу учининг ҳолидин ҳар байти холи.*

Демак, ҳазрат Навоий шеърятини ўқиб-ўрганган киши Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийларнинг таъсирини сезади, албатта. Навоий шеърятини кўзгуга, устозларини эса шу санъат ойнасига жамоли акс этган уч «шўх»га киёслайди:

*Ҳамоно кўзгудурким, аке солмиш,
Анга уч ишҳ маҳвамининг жамоли.*

Қитъа фақат устозларга ҳурмат-эҳтиром маъносидагина эмас, дўстликни улуғлаши жиҳатидан ҳам ибратлидир. Ахир, унда таърифлари битилган уччала шоир ҳам форсий адабиётнинг ўлмас вакиллари ва уч юксак чўкки эди.

“ТИЛИНГНИ АСРАГИЛ...”

*Навойӣ, тилинг асрагил зинҳор,
Десагким, емай даҳр шиидин фусус.*

*Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун,
Қилурлар тожварлар била дастбӯс.*

*Неча тожварлар кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Тил одоби, тил ва дил бирлиги, тил офатларидан хушёрлик хақида халқ оғзаки ижодиётида ҳам, мумтоз адабиётимизда ҳам кўп фикр-мулоҳазалар айтилган. Тил – кескир “килич”. Билиб, ўрнида уни ишлатмасангиз, ҳеч қутилмаган зиддият ва гавғолар кўзгалиши мумкинки, оқибати эса афеуси надоматдир. Навойининг китъаси гўё ана шундай ҳолат ва ҳодисаларнинг олдини олиш учун битилган бир шеър:

*Навойӣ, тилинг асрагил зинҳор,
Десагким, емай даҳр шиидин фусус*

Хуллас, шоирнинг мазкур шеърни ёзишдан асл мақсади тилни асрашга чақирикдир. Бироқ буни кимдир англайди, кимдир эса англолмайди. Ҳазрат Навойӣ шунини инобатга олиб, китъаларида кўп ишлатгани тамсил санъати, яъни далил келтириш усулига суянади.

*Назар қилким, ўқ оғзи тилсиз учун,
Қилур тожварлар била дастбус.*

Демак, бу – биринчи далил. Чунончи, назар сол, ўқ оғзи (ёй ўқи эътиборга олинаётир) тилсиз бўлганлиги учун тож соҳиблари билан қўл ўпишади. Ўқнинг “безабон” лигини ўрнак қилиб шоир одамларга қарата: «Сиз ҳам буткул гўнг бўлинг, шунда тождорлар ардоғи ва саховатига эришасиз»,

демокчими? Йўқ, албатта. Байт мазмунини аниқ билиш ва ундан тўғри хулоса чиқариш учун ўтмишда яратилган афсона, мифологик қарашларга мурожаат қилиш лозим. Қадимий тасаввурларга кўра ёй ва ўқ Худо томонидан яратилган. Шунинг учун туркийларда ёй ҳукмронлик, мустақилликни, ўқ эса тобеликни тамсил этган. Мабодо бир қабила иккинчи қабила бошлиғига ўқ юборса, икки маънода қабул қилинган. Бири – ҳурмат. Иккинчиси – қарамлик. Энг қадим Хитой манбаларида туркларда ҳар қайси қабиланинг махсус ўқи бўлганлиги қайд этилган экан. Навоий ўқнинг «тожварлар бида дастбус»лик қилишини сўзлаганда ана шу нуқтаи назарларни ҳам эътиборга олган. Энди иккинчи далил:

*Неча тожварлар кесарлар бошин,
Чу хангомсиз наъма тортар хурус.*

Хўрознинг бемаҳалда қичқириши ханузгача ҳосиятсиз ҳодиса саналади. Нима учун? Бу ҳам афсонавий воқеа билан алоқадор. Олис асрларда Каюмарс деган подшоҳ бўлган экан. Адолат нури ила кўп жойларни обод этган эмиш. Каюмарснинг Пушанг отли ўғлини Дамованд тоғида девлар ўлдиришади. Бундан бир қуш оғоҳ бўлиб, қаттиқ нола қила бошлайди. Шоҳ шу қуш «йўлбошчилигида» ўғлининг жасадини топади. Каюмарснинг бошқа фарзандлари ҳам бўлади, улардан бирини юртга бошлиқ тайинлаб, ўзи девларни ўлдиришга отланади. Йўлда кетаётиб у бир ок хўрозни учратади. У йўл бошида туриб қичқирмоқда, сал олисроққа бир товукни илон ўраб олган. Хўроз қичқирибгина қолмасдан жон-жаҳди билан илонга ташланар ҳам эди. Бу ҳолат Каюмарсга хуш келади ва: «Агар хўроз ўз жуфтини қутқариш учун курашаётган экан, демак бу жониворнинг ҳам феъли инсонга ўхшаш», дейди. У илоннинг бошини янчиб, хўроз билан макиёни озод қилади. Уларни ўз ўғилларига бериб, асраб-авайлашни буюради. Шундан бошлаб элда товук сақлаш расмга айланади. Чунки улар бор хонадонларга девлар йўламас эмиш. Хўрознинг чақириши эса яхшилик белгиси саналган.

Унда Навоий нега бемахал кичкирган хўрознинг боши кесилиши тўғрисида эслатаётир? Бу ҳодиса ҳам Каюмарс тақдирига боғланган. Бир куни ўша оқ хўроз кутилмаганда кечки пайтда кичкириб қолади. Одамлар бунинг сирини билолмай ҳайратланишади. Сўнг маълум бўладики, Каюмарс ўлган экан. Шунинг учун хўроз кечки пайт кичкирдими — бу ёмонлик хабари, ундай хўрозни дархол сўйиш лозим, деган гап ақида тарзида асрлар оша яшаб келган. Хўрознинг бемахал қичқириш ҳодисаси орқали Навоий ўринсиз гап, бемаврид алжираш инсонни ўлимга маҳкум этишини таъкидлаган.

III. АДАБИЙ СУХБАТЛАР

“КИМКИ БЕИШҚ ИЛМУ ДОНИШ ИСТАГАЙ...”

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР: – Иброҳим ака, асосий илмий йўналишингиз навоийшунослик бўлгани учун суҳбатни ҳам шу мавзудаги савол билан бошласак. Жамият онгида Навоий – ўзбек миллатининг маънавий надарди, деган бир оз расмийроқ тасаввур қарор топган. Шу сабабдан ҳатто бозордаги қаллобдан сўрасангиз ҳам дарров қўлини кўксига қўйиб, "Навоий – бобомиз!" дейди. Лекин ул зоти шариф, бугун урфга кирган сўз билан айтганда, фақатгина "бренд" бўлиб қолиши дуруст эмас-да! Машиҳур рус шоираси Марина Цветаева бир асарини "Мой Пушкин" ("Менинг Пушкиним") деб атагани эсингиздадир. Ваҳоланки, бизнинг ҳатто адабий даврага мансуб кишилар орасида ҳам "Менинг Навоийим", дейдиган кимсани топиши душвор. Ахир, Пушкин каби Навоий ҳам ҳар бир киши ўзича қишқ этини зарур бўлган даҳо-ку! Сизнинг назарингизда, бунга нималар тўсқинлик қиляпти? Демократия парадокси – танбал оммаю унинг "улгуржи" маданиятимиз? Ёки навоийшуносларимиз буюк шоир панжасига муносиб панжа уролмаёттимиз? Ҳазратнинг сўз оламига муайян асарлар таҳлилу талқинлари орқали кирилиши аён ҳақиқат. Лекин нега бизда барча таҳлилу талқинлар бир хил: шакл бобида фалон мисрадаги фалон санъатдан ҳайратга тушилади-ю, мазмуни бобида эса тасаввуф таълимотига элиб боғланади, тамом вассалом. Нега бир асарга бир неча усул билан ёндашишига журъат этилмайди? Математиклар айтмоқчи, ўнта мисолни битта усул билан ечгандан кўра, битта мисолни ўнта усул билан ечган самаралироқ эмасми? Эҳтимол, Навоий абёти ҳар бир кўнгил мулкига айланиб кетмаётганига бошқа сабаблар ҳам бордир, нима дейсиз?

Иброҳим ХАҚҚУЛ: – Навоийни ўқиб-ўрганиш ва англаш ҳақида кейинги пайтларда ҳам анча-мунча фикр-мулоҳазалар айтилди. Ўзбекистон халқ шоири Э.Воҳидовнинг "Тафаккур" журнали саволларига берган жавобларида шундай бир талаб ҳам ифодаланган: "Навоийдан камида минг байт ёд билмаган киши ўзини зиёли

ҳисоблашга ҳаққи йўқ деб ўйлайман. Нафақат зиёли, балки мен ўзбекман, Навоий менинг бобом деб айтишга ҳаққи йўқ деб ўйлайман”. Бу – умуман тўғри гап. Аммо ҳаётга нигоҳ ташласангиз, аҳвол тамоман бошқача. Тушунмаслик билан тушунишни истамаслик айни бир нарса эмас. Навоий масаласида истакдан кўра оммада истаксизлик туйғуси устунроқ. Сабаб нима? Сабаб кўп ва шошилмасдан уларга жавоб топишга уриниш керак. Навоий ижодиётини оломон савиясига мослаш ёки қандайдир юза мақсадни кўзлаб оммалаштириш мумкинми? Бундоқ ҳаракат Навоийни ўқувчидан янада узоклаштиради. Улуғ санъаткорлар асарларини осон англай олмаслик муаммоси ҳамма вақт бўлган. Ва бундан кўз юммаслик лозим. “Оддий немис халқи Гётени, оддий французлар – Мольерини, ҳатто инглизлар Шекспирни ўқишмайди...”, – дейди машҳур рус адиби И.С.Тургенев. Бошқа халқларнинг айрим дохий ижодкорлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Масалан, Пушкинни олайлик. Марина Цветаева “Менинг Пушкиним” дея ўзига хос бир китоб ёзгани билан, Пушкин ижодиётига қанчадан-қанча рус каламкашлари ичдан ҳеч яқинлик сезишмаган. А. Твордовскийнинг ёзишича, кўпгина ёш рус шоирларида ҳам Пушкинни пухта ўрганиш истаги бўлмаганидек, улар ҳар қайси қалам соҳибининг Пушкинга борадиган алоҳида йўли бўлиши зарурлигини ҳаёлга ҳам келтиршмаган.

Шукурлар бўлғайки, “Менинг Навоийим” дейишга муносиб адибларимиз бўлган: Айний, Ойбек, Максуд Шайхзода. Ана шу ижодкорлар ва фидоий зиёлилардан ўрнак олиб, имкон даражасида Навоийни халққа кенгрок танитиш учун ҳормай-толмай заҳмат чекадиган янги авлод етишиб чиқиши керак.

Ҳеч қачон, ҳеч ким “Навоийнинг панжасига панжа уриб” билмайди. Навоий Шаҳсига яқин бориш, ижодиётининг умум руҳиятига суяниб асарлари маъно-моҳиятининг нисбатан тўғри талқинларини яратиш – катта ютуқ. Навоий ижодиёти ижтимоий-маданий эҳтиёж, дунёқараш, руҳий ҳолат ва эстетик идеал жиҳатидан XX асрда пайдо бўлган реалистик адабиётдан кескин фарқланади. Унда айтарли ҳамма нарса

абадият тушунчаси ва тайёргарлиги нуктаи назаридан ё маъқулланади ёки инкор этилади. Келинг, ҳар қандай буюк санъаткор ижодиётининг марказида турадиган “Мен” тушунчасига тўхталсак. Навоий девонларида фано ва фанолик калимаси тилга олинмаган шеърни учратиш қийин деса, хато бўлмас. Бундай фанопарастликнинг боиси нима? Ҳақдан ўзга ҳамма нарсанинг ўткинчи ва бақосизлигини айтиш ё таъкидлашми? Йўқ, албатта. Навоийда Шахс камолининг бир қаноти башарийлик бўлса, иккинчиси илоҳийликдир. Лекин илоҳийликни, зинҳор бадинҳор ҳаёт завқи, тириклик ва инсонийлик муаммоларидан йироқ ҳолат ёки руҳоний қаноат деб билмаслик жоиз. Хуллас, Навоийнинг фано тушунчаси бир “Мен” ва “менлик”дан кечиб, ҳеч қанақа нафсоний манфаат, таҳлика ҳамда таъсирга берилмайдиган мутлақо эркин бир “Мен”ни яратишдан иборатдир. Биринчи “Мен” ва “менлик”нинг ўрни ҳам, мақоми ҳам паст, иккинчисиники ғоятда юқори. Зеро, улардан дастлабкиси башарий (моддий, зохирий, ҳиссий, ҳайвоний, нафсоний), кейингиси илоҳий (маънавий, руҳоний, ботиний, малакий)дир. Тасаввуф ахлоқий ва маънавий ҳаётда шу икки Мендан устунликка эришганини тўла ҳоким айлаш билан тугайдиган бир курашдир. Навоийнинг лирик қахрамони шу курашнинг паҳлавонларидан ҳисобланади. Тўғри, шоир башарий менликдан баҳс юритганда, кўнгли жуда эзгин, маҳзун, гоҳо ўзини аёвсиз айблаш ва танқид қилишга мойил.

*Мени киши демаса эл малул невчун ўлай,
Киши ҳисобида мен ҳам ўзумни сатаман.*

Ёки:

*Даҳри фоний, эй Навоий туштурур ёхуд хаёл,
Давлати боқий умидинг бўлса, кечгил боридин.*

Аммо шоир илоҳий “Мен”дан сўзлаганда, фавқулодда мағрур ва некбиндир. Барча зафарларнинг зафарини ҳам Навоий таъма, риё, қибр, худпарастлик, қаллоблик каби иллатлардан тозаланган худди шу менлик билан алоқалантиради:

*Фони ўдуб кимки ниёз айлади,
Тангри ани қошифи роз айлади.*

Навоий шеърларида мазкур икки ҳолатда ифодаланган фикр-туйғулар бир-бири билан зидлашса-да, икки “Мен” мавжудлиги инобатга олинса, карама-қаршилиқ ўз-ўзидан четга сурилади. Ва ҳамма нарсани ана шу янги маънавий “Мен” ҳал қилиши ўз-ўзидан ойдинлашади.

*Риёу уржбу ҳасад дафъин эт фано билаким,
Кетур бу дору ила мунча мухталиф амроз.*

Тахлилу талқинлардаги бир хилликни ҳам, мазмун бобида Навоий асарларини тасаввуф таълимотига элтиб тақашларни ҳам инкор этиб бўлмайди. Хусусан кейинги ўн йилликда булар бир “удум” тусига кирган ва нисбатан суъистемол қилинаётган уринишдир. Бу ҳақда батафсил гапириш ва ёзиш зарур. Аммо аксарият олимлар учун “Сен менга... мен сенга...” ақидаси жуда макбулга ўхшаб қолди.

М.А.: – *Навбатдаги саволнинг ҳам бир чети ҳазрат Навоийга бориб туташиди. Сиз адабий учрашувлардан бирида Навоий мероси ва ёшлар шеърляти мавзусида баҳс очиб, от айланиб қозигини топгандек, ёшлар ҳам излай-излай бир кунни албатта Навоийга қайтади, деган эдингиз. Ана шу учрашувдан буён ҳам чамаси йигирма йиллар ўтди-ёв. Лекин ёш қаламкашилар ҳануз Ғарб адабий тажрибасига, модерн ва постмодерн услубларига майл кўрсатаётир. Нима, ўша башоратингиз нотўғри чиқдими? Ёки Сиз айтган кунни яна озроқ кутиши лозимми? Замонавий адабиётдан-да чуқур хабардор олим сифатида айтинг-чи, бугунги сўз санъатимиздаги модерн ва постмодерн тамойилларига муносабатингиз қандай? Сиз, модерн ва постмодернчилар инсон руҳий оламининг энг чекка пучмоқлари кадар кириб боряпти, сўзнинг тасвирий ва ифодавий имкониятларини ҳам айнан шулар дадил кашф этяпти, деган фикрдаги тарафдорлар сафидамисиз ёки, тўғри, бадиий адабиётда ҳам асбоб-аслаҳани янгилаб туриши керак, лекин маъно-*

моҳиятини қурбон келтириши ҳисобига эмас, деган фикрдаги муҳолифлар сафидам?

И.Х.: – Адабиётимиздаги ғарбчилик таъсири ва тажрибалари, модерн ва постмодерн йўлидаги ижод намуналари баҳсида бир-бирини қўллаб қувватловчи фикрларга тескари – уларни инкор айловчи мулоҳазалар ҳам илгари сурилиб келинмоқда. Бу – яхши. Бадий ижодда янгилик ва янгиланишга ўз-ўзидан эришилмайди: изланиш, об-хавони ўзгартиришга бел боғлаш зарур. Аммо бунда ижодий эҳтиёж, янгиликни оқлайдиган моҳият аниқ ва ёрқин бўлмоғи керак. Акс ҳолда энг самимий ижодий ҳаракат ҳам кўғирчокбозлик машғулотига менгзаб қолиши ҳеч гап эмас. Анъанавий ижод тажрибасида бир хиллик ва эскириш аломатлари бўлган, бўлиши муқаррар. Модернчилик байроғини кўтариш хоҳишидаги ижодкорлар, энг аввало, худди шу бир хиллик, янада аниқроғи, шакл, мазмун ва ифодадаги турғунликка қарши. Шу маънода тушунишгина эмас, уларни қўллан ҳам лозим деб ўйлайман. Бирок асрлар мобайнида яшаб келган ғоявий-эстетик анъаналардан узилиб ёки ундан бутунлай йироқлашиб адабиётда янгилик яратиб бўлмайди. Янгилик миллий шуур, миллий тафаккур, миллатнинг маданий-маънавий идрокига мувофиқ зайлда юзага келиши лозим. Афсуски, модерн тамойилда битилган асарларда табиийликка нисбатан атайинлик, илҳомга қараганда таклидчилик ортикрок кўзга ташланади. Тўғри, модерн ижод вакиллари орасида астойиндил машаққат чекиб ҳам ижоди, ҳам шахсини шакллантирганлар бор бўлса-да, баъзиларининг шахсияти, дунёқараши жуда ожиз ва ғарибдурки, адабиётга бундайлардан бир манфаат етмаслиги аниқдир.

Менимча, навқирон каламқашларнинг Ғарб адабиётига майл ва қизикишлари ўтган асрнинг саксонинчи йилларидагидек кучлимас ва ушбу ҳолат бундан кейин янада мўътадиллашади. Қолаверса, Вақт аталмиш олий ҳакам кераклидан кераксизни, яроксиздан яроклини ажратишда хато қилмайди. Ҳеч нимага ишонилмаса ҳам, шунга ишонмоқ лозим.

М.А.: – Устоз Озод Шарафиддинов бир вақтлар, шоир кўп-у, шеър оз, дея куйинган, ҳақиқий шеърнинг камлигига эса бир сабаб деб "маллоҳизм"ни қоралаган эди. Чунки адабий тамағирлик бўлмиш маллоҳизм ҳар доим адабий саёзлик ҳисобланган примитивизм билан эгиз ўлароқ дунёга келади. Бу тоифа "шоир"лар Ватан, халқ, истиқлол каби мўътабар (айни чоғда "ликвид") мавзуларга ётишиб, ҳаммага маълум гаплардан ясама кўтаринкилик билан мисра тизади. Ваҳоланки, асл шеър ҳар қачон... сир бағрига сафардир! "Маллоҳизм" ва примитивизмнинг манбалари, табиати, оқибатлари, алаҳусусе, уларга қарши кураш йўллари тўғрисида ҳам фикрингизни билишни истардик...

И.Х.: – Маллоҳлик, саёзлик, сохтакорлик... Шарқ шеърлятида булар асрлардан асрларга ўтиб, ҳамон ҳаракатдан тўхтамаган нуқсон ва иллатлардир. Аммо тан олиш жоизки, бугунгидек улар ҳеч қачон гуркираб қулоч ёзмаган эди. Ўртамиёначи ва талантсизларнинг ҳозир куни туккан. Истаганини ёзади. Хоҳлаган қоғоз ва муқовада китобини чиқаради. Ҳеч ким "пишагини пиш" демайди. Аксинча, ўша китоблардан анча-мунчаси номдор-номдор шоир, адиб ёки мунаққидларнинг сўзбошилари билан чоп этилганига нима дейсиз? Бадиий сўзнинг кадр-қиймати қани? Бурч ва уят ҳисси қаёнда қолди? Жавоб тополмайсиз. Халтура китобларнинг тақдимоги хусусидаги гап-сўзларни эшитиб эса ҳайронлик янада ортади. Шу жойда тасаллинамо бир фикрни ҳам айтиб кетай.

Эски ваҳдати вужудчиларнинг тушунчаларига кўра, чиркинлик бўлмаса, тозаллик ва гўзалликнинг аҳамияти билинмайди; ёмонлик бўлмаса, яхшилик ва эзгулик ардоқ топмайди; агар ўлим бўлмаса, тириклик ва ҳаёт қувончи қийматсиз нарсага айланади. Худди шунингдек, яроқсиз сўзлар, ёлғон ижод намуналарига дуч келмасак, гўзал ҳис-туйғулар, жозибали фикр ва тасвирлардан таркиб тонган асарлардан ҳайратланмасдик. Демокчимизки, бугун бўлмаса, эртага яйратиб, тафаккурни янги-янги уфқларга қанотлантирадиган саъат асарларининг яралиши ҳам муқаррардир.

М.А.: – Башиоратларга кўра, ҳозир қадам қўйганимиз ахборот замонининг негизини билим ташиқил этиши-ю унинг пешвоси бўлиб олим сиймоси гавдаланиши лозим эди. Гўё, болалик чоғларимиздан қўлогимизга қўйилган ўша, "Олим бўлсанг – олам сеники", деган макол ана энди ижобат бўладигандек... Бироқ, таажжубки, бунга мутлақо қарама-карши бир тамойил кун сайин куч йиғиб бораётир. Янги замоннинг пешвоси ўлароқ жилавор артист сиймоси майдонга чиқмоқда, илм-фанга аталган ўринни эса ҳар турли "шоу" – томоша эгалламokban. Бундай жараён фақат бизнинг юртимизда кечаётгани йўқ, у узок-яқин барча ўлкаларни домига тортган. Эсингизда бўлса, Чингиз Айтматов сўнги йирик асарини – "Мангу қайлиқ" романида ҳам шу ҳодисанинг қирғиз версиясини қаламга олган эди. Дарҳақиқат, "сотка"сини туморга айлантирган бугунги кун кишисига шу матоҳнинг илк "аждод"ини яратган шотланд ихтирочисини Александр Белл бунга қандай мишаққатлар бадалига эришганини билишдан кўра, Ҳолливуд суперюдоузи Мерилин Монронинг оёғидаги бармоқлар сонини нечта бўлганини билиш қизикроқ. Шундай бир шароитда илм қадрини, олим тақдири ҳақида кўнглингиздан қандай ўйлар кечади? Балки олимлик рутбасини... ҳар қандай вазиятда ҳам олим бўлиб қолишидир?!

И.Ҳ.: – Очиғини айтсам, илм-фан ва олимлик ҳақидаги менинг фикр-мулоҳазаларим унчалик ҳам қувончбахш эмас. Биринчидан, назаримда илмдаги асерий ҳолиселик, фидойилик туйғусини сезиларли йўсинда пасайиб кетди. Айниқса, диссертация ёзиш, илмий даражани қўлга киритиш мусобақасини юксак мақсад ва идеалдан йироқ ишга айланиб қолди. Шунинг учун ижтимоий фан соҳаларида, жумладан, адабиётшуносликда ҳам шахсияти беҳад майда тасодифий кимсаларнинг сонини кундан-кунга орғиб бораётирки, бу хусусда жиддий бош қотириш керак. Шундай диссертантлар бор: ҳатто ўзини ўрганган мавзунинг сир-асеринини бемалол тушунтириб беролмайди. Чунки ишнини ўзини ёзмаган. Шундоқ тадқиқотчилар учрайди: таниш-билишга суяниш, яъни хийлакорликдан бўлак "салохият"ни йўқ. Билим диддан, дид савиядан буткул паст. Қарангки, худди мажбурият олгандай

шунақаларни қўллаб-қувватлашдан толиқмайдиган баобрў олимлар ҳам оз эмас.

Адабиётни – адабиёт деб англаш, адабиётга – адабиёт ўларок қараш учун олим ҳақиқатда билагон ва виждонли бўлиши зарур. Бўлмаса, коғоз коралаб, ёзиб-чизганларини бир муковага жамлаб қолдирган қаламкаш борки, бариси классиклар каторига қўшилаверади. Бошдин-охир диний, тасаввуфий ғоя ва тушунчалар талкину тарғибига бағишланган асарларни ҳам соф бадиий ижод намуналари сифатида тадқиқ этиш ғалатдир. Адабиёт аҳли нари турсин, илм вакиллари ҳам билмайдиган ва ҳақиқий шеърятга алоқасиз девонлардан номзодлик диссертациялари ёзиш сўнгги пайтларда авж олди. Бу – наинки адабиёт, илм-фан ва олимликни таҳқирлайдиган, балки машҳур турк адиби Азиз Несиннинг “Шоир Шармандий қачон туғилган?” номли ҳажвиясида фош этилган сунъий илмбозликни оёқлантиришга монанд уринишдир. Алишер Навоий:

*Илми ким воситаси жоҳ этар,
Ўзини-ю халқни гухроҳ этар.*

деганда ҳақиқатни нечоғлик теран ифодалаб, нақадар узокни кўра билган! Байтдаги “жоҳ” сўзи “Навоий асарлари луғати”да мансаб, бойлик, мартаба деб изоҳланган. Имом Ғаззолий эса уни “зўри зуғм ила ўз фикрини ўзгаларга ўтказмоқ – фикрий мустабидлик” дея шарҳлаган. Агар ушбу маъно инобатга олинса, байт мазмуни янада кенгайди ва бойийди. Аммо биринчи маънода ҳам, кейингисида ҳам илмни воситага айлантирмасликка даъват қилинган. Ахир, илмни жоҳ воситасига айлантиришнинг касофати биргина кимса билан чекланмайди, халққа ҳам бориб тегади. Шўро замонида илм майли билан моддий манфаат, амал ва мансабга эришиш хирси қўшилиб-қорилиб кетгани боис илм-фандан восита сифатида фойдаланиш айб ҳам, уят ҳам санламасди. Ваҳоланки, бу нарса олимлик эътиқоди ва имонига мутлақо хилофлиги кундай равшан.

Яна бар мулоҳаза. Мумтоз адабиётни, шунингдек, Алишер Навоий илмий-адабий меросини тадқиқ ва таҳлил қилишда ХХ асрда ютуқлари қўлга киритиш билан бир қаторда жиддий камчилик ва хатоликларга ҳам эрк берилган. Шулардан бири ўтмиш адабиётнинг ички олами ва таркибини ботиний илмдан ажралган ҳолда ўрганиш эди. Ҳолбуки, классик адабиёт намуналари, хусусан, Навоий шеърятини илми ботин дея аталмиш ва тасаввуфнинг марказида турган Рух, Қалб, Сир илмидан айри тарзда текшириш маърифат ва орифликка зид бўлган. Бундан ташқари, мумтоз матнларни психология, яъни рухиятшунослик нуқтаи назаридан таҳлил ва талқин этишда ҳам ботин илмидан юз буриб олдинга қараб ҳеч қадам ташлаб бўлмайди. Энг ёмони, бир ориф шоир тўғри айтганидек:

*Илми зоҳир кибру гавго келтирур,
Илми ботин сўзу савдо келтирур.*

*Кимки бешиқ илму дониш истагай,
Илми бирлан молу давлат излагай.*

Хуллас, илмда ҳам ишқ чироғи ёнмаса, инсон қўнгли нурланмайди ва беҳуда баҳс гавғолар кизигандан кизийверади.

М.А.: – *Иброҳим ака, Сиз бугун ҳазрат Навоий умрини яшаб турган одамсиз (Оллоҳ яна кўп йиллар соғу саломат қилсин!). Шу йиллар давомида, фикрчан инсон ўлароқ, яшаш илмини чуқур англашга интилансиз, албатта. Касб-кор тақозосига кўра, ҳаёт мактаби саналмиш адабиётдан-да анча-мунча фойдали сабоқлар олганингиз ҳам бор гап. Истардикки, бу борада ўзингиз англаб етган фалсафа билан бизни ҳам ошно этсангиз. Айтиш-чи, бу дунёга келмагу кетмакдан асл маъни не ўзи?*

И.Х.: – Айни шу савол устида Навоий бобомиз кўп ўйлаб, тўхтовсиз мушоҳада юритиб, шеър, достон, насрий асарларида ҳар турли жавоблар битиб, бир ўринда “На келмагим аён бўлди, на кетмагим”, деган хулосани ҳам

айтганлар. Навойдай улуғ мутафаккир санъаткорки, шундай қарорга келган экан, биз каби бандаи ожизлар нима ҳам дерди? Л.Н.Толстойнинг ўлим олди кўлини хавода нари бери тебратиб “Тушунмадим!” дегани ҳам ибратли.

Инсон борасидаги энг тўғри ва энг ҳаққоний ҳақиқатни китобдан эмас, ҳаётдан, фаҳм-фаросати ўткир одамни алдай билмайдиган вокеликдан кашф этиш лозим. Мана шунда инсон қисмати ва аҳволига китобий нигоҳ билан қаралмаганидек, “яшаш илми”ни мураккаблаштирадиган ортикча даъвою иддаолардан ҳам кўнгил фориғ бўлади. Мен англаб етган жайдари фалсафанинг интиҳоси ҳозирча мана шу!

“Тафаккур” журнали, 2013 йил №4

“МУАММОНИНГ КЎЗИ ОЧИЛСА...”

Бехзод Фазлиддин: – Иброҳим ака, суҳбатларингизнинг бирида: “Буюк аждодларга муносиб ворис бўлишнинг бош шартини – худди ўшаларга ўхшаб доимий ва қатъият ила олдинга ҳаракат қилиш”, деган эдингиз. Назарингизда, бугунги авлоднинг аждодлар олдидаги қарзи нимада?

Иброҳим Ҳаққул: – Ўшаларга ўхшаб табиий, тўғри ва эркин умр кечиришни эплай олишда. Қачонки тил билан дил, сўз билан амал орасида узилиш бўлса, аждодлар билан авлодлар ўртасида узилиш ҳам шу бўлади. Бундай пайтда тарихий сиймоларни мақташ ўз ожизликларини яшириш никобига айланади.

Б.Ф.: – Авлодлар алмашишуви ҳар қайси жамиятга хос хусусият. Табиийки, ҳар қандай авлод вакиллари маълум жиҳатлари билан фарқ қилади, ўз навбатида, бир-бирини тўлдирди. Сиз авлод тушунчасига қандай қарайсиз?

И.Х. – Авлод тушунчаси бўлган. Бор. Кейин ҳам бўлади. Бир авлод иккинчисидан фикр-карашлари, маслағи, журъат-жасорати, қай мақсадлар учун курашганлиги билан ажралиб турмаса, авлод дегани маънавий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий кифадан маҳрум тўдадан ҳеч фарқланмайди. Шўро давлати ҳукм юритган даврларда бир неча авлод зулм ва қарамлик қурбони бўлишган. Бу фожиани унутмаслик керак.

Б.Ф.: – Сизнинг авлодингиз (бу иборани алоҳида таъкидлагим келади) фақат адабиётдагина эмас, ижтимоий ҳаётда ҳам фаол, кези келганда, муросасиз эди. Сизлар ўшанда “Дунёни адабиёт қутқаради” деган ақида билан яшаганга ўхшайсиз. Бу уринишларингиз бесамар кетмагани аниқ. Нима дейсиз, бугунги авлод давр эҳтиёжларига муносиб жавоб бера ол(а)дими?

И.Х.: – Биз учун адабиёт чиндан ҳам мукаддас бир мавжудлик эди. “Дунёни адабиёт қутқаради” деган ақида билан яшамаган бўлсак-да, адабиёт ҳаётни, инсонни ўзгартиришига ишонардик. Тенгдошларимдан кўпчилиги шахсий ҳаёт ташвишларини назарга илмай адабиёт, ҳақиқат,

хуррият дарди билан кун кечиришган. Бугун бундай ҳолатни кузатиш қийин. Ёш ижодкорларда давр, замон, келажакка муносабатда қандайдир торлик, маҳдудлик борга ўхшайди.

Б.Ф.: – *Бутун илмий фаолиятингиз Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти билан боғлиқ ҳолда кечаётир. Ўтган йиллар давомида неча-неча ёш тадқиқотчиларнинг илмий ишлари муҳокамасида қатнашгансиз. Бугунги навқирон илм, бўлгуси олимлар ҳақида фикрларингиз қандай? Улар фаолияти сизни қониқтирадими?*

И.Х.: – Илмга янги кириб келганлар олдинги авлод вакилларидан албатта ўзиб кетишади, деган фикр яқин-яқингача менда барқарор эди. Ҳозир ундай эмас. Чунки дид, савия, дунёқараш ва шахсият хусусида жиддий ўйлаб, каттик заҳмат чекилмаса, олимлик ҳам ўзига яраша бўлади. Ёшларимиз фаолиятини имкон даражасида кузатаман. Аммо улар сафида ҳис қилиш, билиш, ҳаракат салоҳияти юксаклари анча сийрак. Ваҳоланки, мустақиллик шарт-шароитида ўзига ишончи биланд, кўнгли ҳам, фикри ҳам эркин истеъдод соҳибларининг сони йилдан-йилга ортиб бормоғи керак. Бу ҳақда ёшларнинг ўзи кўпроқ фикрлаши лозим, деб ўйлайман.

Б.Ф.: – *Мақолаю суҳбатларингизда ижод ва эътиқод вобисталиги ҳақида кўп таъкидлайсиз. Биз ёшлар эътиқодни жуда тор маънода, асосан, диний истилоҳ сифатида тушунадиганга ўхшаймиз. Айтинг-чи, ёш авлоднинг ҳаётий эътиқоди учун нималар муҳим? Умуман, эътиқод тарбияланадими?*

И.Х.: – Эътиқоднинг пойдевори, албатта, дин. Диний ишонч ва тушунчалардан ажралиш – ўзни руҳониятсизлик офатию даҳрийлик кулфатларига маҳкум айлаш демак. Айни пайтда эътиқодни диний-илоҳий мазмун-моҳият билан чеклаб ҳам бўлмайди. Ишк, Маърифат, Ҳақиқат... – буларни эътиқоддан айри ҳолда тасаввур этиш мумкинми? Ор-номус, ҳаё, гурур сингари безавол туйғуларнинг муҳофизати ҳам, аввало, эътиқоддир. Инсон иродаси қанча бақувват бўлса, эътиқод ҳам ўшанча кучга тўлади. Одамнинг энг катта душмани – кўрқув ва таҳлика. Эътиқод ана шу ғанимни

таниш ҳамда унга қарши туришга рағбатлантиради. Умуман, эътиқодсизликдан ҳалос бўлишнинг ягона чораси ҳаёт синовларидан ўтган эътиқодга суяниш ҳисобланади.

Б.Ф.: – *Шу пайтгача бўлган ҳаёт ва ижодингизнинг асосини мумтоз адабиёт, ҳусусан, Навоий ижодиши ўрганиши, тадқиқ этишига бағишлагансиз. Назаримда, биз Навоийни ўрганиши учун ўша давр – XV асрга бормоқчи бўламиз ва бу мумкин эмас. Ваҳоланки, мутафаккир бобомиз вақт масаласида ҳам шунчалар илгарилаб кетганки, чексиз имкониятлар асри авлоди ҳали-бери унинг этагини тута олмаса керак. Гарчи бу борада кўп фикрлар билдирган бўлсангиз-да, сўрамоқчиман: Навоийни қандай қилиб XXI асрга қайтариш мумкин? Бунинг энг самарали йўлларини санаб ўтсангиз.*

И.Х.: – Навоийни ҳеч бир маънода ўз асри ва замонидан ажратиб бўлмайди. XXI аср ўқувчиси Навоийни билишга кучли эҳтиёж сезса, мақсадга етишмоқ учун тил, тарих, анъана ёки дин ва фалсафадан бир йўл излашга киришади. Буни биров санъат ва маҳорат жозибасидан, кимдир ҳаётий таассуротлар тасвиридан, бошқа бири тасаввуфий тушунча ва тимсоллар ифодасидан топиши мумкин. Мухими, у ёки бу асосга таяниш.

Навоийни Навоийнинг ҳиммати ва ёрдамсиз ўқиб-ўрганиш анча қийин. Бу нима дегани? Аввало, дунёга, ҳаёт ва инсонга мутафаккир шоир нигоҳи билан қарашга уриниш дегани. Навоий ёклаган ва улуғлаган ҳақиқатларни юракдан ўтказиб, қоралаган нарса ва тушунчаларни дил-дилдан инкор айлашга бел боғланг, қутилмаганда кўнгилда ўзингиздан норозилик ҳисси бош кўгаради. Ана шунда Навоий сўзларини англаш ва ҳазм қилишда тафаккур кучи билан бирга маънавий-руҳий қувват зарурлигига тўла иқрор бўласиз. Улуғ шоир китъаларидан бирида, мана нима дейди:

*Кимки махлуқ хизматиға камар,
Чуст этар – яхшироқ ушолса бели.*

*Қўл қовуштурғучи бу авлодур,
Ки анинг чиқса эғни, синса или.*

*Ҷун хушомад демакни бошласа кош,
Ким тутулса дами, кесилса тили.*

Яъни: Кимки манфаат туфайли ўзига ўхшаш бир банда – махлуқнинг хизматига каттиқ бел боғласа, бундан кўра унинг бели шикастлангани яхшироқ. Қўл қовуштириб кулдукбозликни койиллатишдан кўра эса одамнинг елкаси чикиб, кўли сингани авло. Агар тил хушомад айтишга бошласа-чи? Унда нафас тутилиб (ёки чикмай), тилнинг кесилгани мақбулдир.

Гўё қарғиш “тил” и билан битилган бу китъа шеърхонни ҳам ўзига, ҳам ўзгаларга мурасасиз бўлишга чорлайди. Лекин амалий уриниш ва қиёсий фикрлаш сўнгида ўқувчи ички азобдан бошқа бир нима топмайди. Тирикчилик ташвишу армонлари билан қуршалган халойиқ асрлар мобайнида ҳурликдан мутеълик ва тобеликни, ғурурдан ғурурсизликни, ростгўйликдан хушомад ва тилёғламаликни афзал кўрган. Зеро, нима яшашга енгиллик бериб, қулайлик туғдирса, инсон ундан ажралишни хохламайди. Демокчимизки, Навоий талқин қилган ҳақиқатларнинг моҳиятига етиш, замон талабларига мувофиқ равишда уларни ривожлантириш учун ўқувчида наинки ақлий, балки маънавий-руҳий имконият ҳам баланд бўлмоғи шарт.

Б.Ф.: – *Очиги, бир жиҳатдан, бугунги ёш авлод Навоийни тушунмаётганидан (ўқимаётганидан дея олмадим) хурсанд бўламан ҳам. Негаки, орада беш ярим асрдан зиёд вақт (аммо улуғ шоир ҳамон асримиздан олдинда эканини айтиб ўтдик) ёки мураккаб тил, ажнабий сўзлар эмас, бутун башариятга маънавий раҳнамо бўлгулик улуғ даҳо “тўсиқ” бўлиб турибди. Бошқачароқ айтсак, биз ёшлар Навоийни тушунмаётган эканмиз, бунга булук мутафаккирнинг ўзи “айбдор” гўё. Замонавий тил билан айтганда, “суперинсон” – Навоий оламига бўйлашга ҳар кимнинг, айниқса, ҳали деярли ҳеч нарса қўлидан келмайдиган беқарор туйғулар*

эгасининг юраги бетлармиди? Шунинг учун ҳам мен ўз-ўзидан “Навоийни ўқияман” дея кўкрак кетган тенгдошимнинг гапларидан шубҳаланаман. Албатта, бу ерда гап уқиб ўқиш ҳақида кетмоқда. Табиийки, Навоийни ўқиётган ёшлар ўзи сезган-сезмаган ҳолда бошқалардан ўзини устунроқ кўя бошламаслигига кафолат йўқ. Улуг даҳо дунёсига ҳануз ошно бўлиб келаётган инсон сифатида фикрларимни малол олмайсиз, деган умиддаман. Ўзингиз “Навоийни маълум манфаатлар, ақлий муддаолар нуқтаи назаридан турибгина ўқимаслик керак”, дейсиз. Айтмоқчи бўлганим, Навоийни ўқиш учун, аввало, ички эҳтиёж ва руҳий яқинлик бўлиши керак эмасми? Бугунинг ёшлари орасида Навоийга ботинан боғланганлари бормикан? Ёш навоийшунослар орасида-чи?

И.Х.: – Биласизми, Алишер Навоий ижодиётига теранроқ кириб бориш кишини “майдагина голиб, майдагина мағлуб”лик қисматидан бир кадар кутқзади. Навоийшунос бўлишнинг асосий шартларидан бири “ўзлик иморати”ни бузиш, яъни сифат эътибори билан ўзини ўзи ислоҳ айлашдир. Бу ишнинг ўзига яраша кийинчилик ва азоблари борки, буларни ҳеч кимга суянмасдан ҳар кимнинг ўзи ҳал қилади. Навоийни пухта ўқиб, яхши тушинган ёшлар “ўзи сезган-сезмаган ҳолда бошқалардан ўзини устунроқ кўйса”, бунинг ҳеч ёмон жойи йўқ. Навоийни билиш, истангистаманг, одамни маънан ва руҳан баландга кўтаради. Ана шунда руҳда чексизлик, самовийлик иштиёки канот ёзадик, ботиний ҳаётда ажаб ҳолат ва манзараларни кўриб ҳайронлар қоласиз. Ҳамма даҳо санъаткорлар сингари Навоий ижодиёти ҳам қалбни сўнгсизлик завқ-шавки билан орзиктиради. Руҳан Навоийга яқинлашишни кўзлаган киши буни албатта эътиборга олмоғи лозим...

Б.Ф.: – *Мақола ва сўхбатларингизда Навоийни Навоийга яқинлаштириши ёки Навоийни Навоийдан йироқлаштириши борасида гапириб, бугунги маънавий муаммоларимизнинг аксарияти классик меросдан узоқлашиши туфайли келиб чиқганини кўйиб таъкидлайсиз. Шахсан менга мутоз ва замонавий адабиётни бир-биридан айирмаслигингиз, аксинча, бирини иккинчисига узвий боғлиқ ҳолда ўрганишга даъват*

этишингиз жуда маъқул тушади. Яна, улкан ижодкорлар фикрига таяниб, замон адабиёти намуналари ўқувчи диққат-эътиборини ўзига чуқур жалб эта билмаса, мумтоз адабиёт билан алоқа ҳам сусайиб боради, дейсиз. Демак, классик меросдан узоқ эканимиз замонавий адабиёт билан боғлиқ экан-да?

И.Х.: – Ҳеч бир давр, ҳеч қайси замонда адабиёт ҳаёт ҳақиқати ва инсон тақдирини ўзи истаган даражада эркин ҳамда ҳаққоний тарзда тасвирлаб бера олгани йўқ. Бунга қарши кучларнинг қўли эса доим баланд бўлган.

Бадий асар қачон қизиқиб ўқилади? Қачонки халқ унда ўз турмуши, ижтимоий аҳволи ва ғам-ғуссаларининг рост, табиий тасвирини кўрсатса. Бир давр адабиёти билан иккинчи бир давр адабиётини мустаҳкам боғлайдиган “олтин занжир” ана шу тажрибадир. Шу маънода шижоатсизлик, қарамлик ҳасталигига йўлиқмаган замонавий адабиёт намуналари мумтоз адабиётни билиш истагини жонлантириб юборади. Одам қайси давр адабиётини ўқимасин, унда ич-ичдан ўзини кўргиси, ҳис-туйғуларига муқобил ҳол ва ҳолатларни кечиргиси келади. Демак, замонавий ва мумтоз адабиётни бирлаштирувчи “кўприк” шахсиятини бутунлаштира олган китобхондир.

Б.Ф.: – *Замон ўзгарди. Идеаллар ўзгариб кетди. Шу ўринда идеал тушунчасига ойдинлик киритиб ўтишингизни хоҳлардим. Эҳтимол, бизнинг бу борадаги тасаввур ва тушунчаларимиз ўта юзакидир. Ёшлигингизда қимми ёки нимани идеал деб билгансиз? Идеал(лар)ингиз бугун ўзгармадимми?*

И.Х.: – *Менинг қўлим етмаган юлдуз, Тушларимда сени кўргайман, –* дейди шоир. Менимча, идеал дегани ана шу: қўлинг етмайди, лекин орзу ва интилишдан ҳам тўхтамайсан. Ёшлигимдан то бугунгача менинг идеалим Ҳуррият – Шахс эркинлиги. Одамларга тегишли идеалга келсак, аллақачон у парчаланиб кетган. Ахир, тоғ деб юрганларинг тепа, дарё деб билганинг ирмоқ ҳам эмаслигини англагач, не аҳволга тушишни тасаввур қилаверинг.

Аммо идеал ўларок Яссавий, Румий, Навоий, Бобурга муносабатим зарра қадар ҳам ўзгарган эмас...

Б.Ф.: – *Кузатсангиз, ахборот ва илгор технологиялар асри ёшлари бир ғаройиб. Атрофга ақлнинг совуқ нигоҳлари билан боқаётган “темир одамча”ларни кўриб кўрқиб кетасан киши. Бир томондан, ҳамма нарса борган сари арифметик аниқликка бўйсуняётган – ҳисоб-китобли, моддиятпарастлик урчиган давр ўзгаришларига реал қараётган “ақлли”ларни тушунганиг келади: ахир, ҳаёт ўзи шунақа! Аммо кўнгил, орифлар Аллоҳнинг назаргоҳига менгзаган ўша Кўнгил-чи? Кўнгил водийсига деярли бўйламай қўйган, туйғулари қуруқшаб бораётган “роботсифат”лар ҳақида нима дейсиз? Кўнгилшунос олим сифатида туйғулар тарбияси қандай бўлиши керак, деб ўйлайсиз?*

И.Х.: – “Темир одамча”ларга доир гапларингизга қўшиламан. Уларни кўриб, кузатиб мен ҳам аҳволларига ачинаман. Ишқилиб, уларга шундок толеъни раво кўрганларга Аллоҳ инсоф берсин

Кўнгил тарбияси барча тарбиянинг тамали бўлиб, унда ҳаётий, ахлоқий, диний, ирфоний туйғулар бир-биридан ажралиб қолмаслиги лозим. Ва кўнгил номидан гапириб, кўнгил дарди, кўнгил ҳукми нималигини билмайдиган кимсалар сони кескин камайиши керак. Акс ҳолда, кўнгил деган сўзни тилга олишга нолойиқ махлуқлар қуршовида қолиш ҳам ҳеч гапмас.

Б.Ф.: – *“Ватан авомлик балосидан фориғ бўлганда қудратли юртга айланади. Ватанда ҳеч ким оломоннинг номидан иш юритмаса ва ҳеч ким оломондан таянч ахтармаса, бу ўлканинг ҳар гўнаси маърифат ва маънавият, тафаккур ва ҳақиқат пойтахтига тенг бўлади”. Бу – сизнинг фикрларингиздан иқтибос. Ҳозир бутун дунёни хавотирга солаётган “оммавий маданият” (“оломон маданияти”) моҳиятан ушбу сўзларингизга қарши иш кўради. Жонкуяр зиёли сифатида бу “маданият” билан қурши “усул”ингиз борми?*

И.Х. – Қадимги Рим файласуфи Сенека “Оломонга кизик бўлган ҳамма нарсадан коч!” дейди. Ўзимча мен шу гапга

амал қилишга интиламан ва оломоннинг қонини киздирадиган хирс ҳамда майлларни ҳозир осон пайқайман. Энг ёмони, бугун зиёли дейиш ҳам нисбий тушунча бўлиб қолди. Чунки уларнинг аксарияти айнан оломон вакилидир. Адабиёт, санъат, телевидение, радио – ҳамма-ҳаммасида оломон нигоҳи, оломон ҳиссиёти, оломон овози ва маслағи устунликка талпинаётир. Бунга қарши дадил курашилмаса, маънавият, маданият, қомиллик тўғрисидаги фикрларнинг бора-бора бир чақалик ҳам аҳамияти қолмайди...

Б.Ф.: – *Сўз, сўзсиз, мўъжиза. Айниқса, ижодкор халқи бунга шак келтирмайди. “Сўз руҳнинг қанотидир”, деб ёзасиз. Бу улуғларнинг улуғ сўзлари таъсиридан бўлса, ажаб эмас. Бугун эса Сўз ҳам бозорга чиқди. Йўқ, уни судраб, оёқ-қўлларини кишианлаб олиб боришди савдо расталарига. Ачинарлиси, устоз даражасидаги баъзи адиблар ҳам сўзбозорда сарсон. Биз аслида Сўзни нажот фаришаси деб билгувчи эдик. Фаҳимча, ҳозир унинг ўзи ёрдамга муҳтождек, бир замонлар осмонларда озод руҳга эврилиб парвоз қилган Сўз бугун пойгақларда лойга қоринган ҳолда инсониятдан нажот қутаётгандек...*

И.Х.: – Миллионлаб одамлар тинглайдиган замонавий кўшик ва ашулаларни айтмай кўя қолайлик. Газета, журналларда ва китоб шаклида босилаётган “шеър”ларни ўқиш, менимча, сўзнинг қандоқ кийноқларга солиниб, қандай таҳқирларга гирифтор этилганини билиш учун етарлидир. Сўзни хору зор айлаш ва қулогидан чўзиб исталган жойга олиб чиқиш ҳадди аълосига етди. Аммо сўз аҳволидан очик баҳс юритувчи киши йўқ, ҳисоби. Сўзга бундай муносабат кечирилмас гуноҳ эканлигини илм ва адабиёт ахли англаймоғи ҳам қарз, ҳам фарз.

Б.Ф.: – *Аксарият ёшларнинг шеър, умуман, адабиёт ва санъат борасидаги тушунчалари ҳам ўзгача, аниқроғи жуда саёз, мавҳум. Ахир, шеър “омон”га “ёмон”ни қофия қилиши эмас-ку! Аммо ёшлар шу қабиллидаги гапларни шеър деб қабул қиляпти, ўқияпти, ёд оляпти... Қисқаси, бу масалада хос доира бир томон, омма яна бир томон. Энг яхши шеърлар эса “нафис мажлислар” дагина қолиб кетаётганга ўхшайди...*

И.Х.: – Бир хинд донишманди “Инсоният саратон (рак) касаллигига даво топиши мумкин, аммо саёзликка даво топиши душвор”, дейди. Чиндан ҳам, саёзлик давосиз бир хасталиқдир. Сиз таърифлаган ёшларнинг кўпчилиги саёзликнинг “жужук”ларидир. Шеър нималигини ўзи англамаса, нимани ёзиб, нимани ёзмасликни ўзи ҳал этолмаса, ёзиб эълон қилган нарсаасидан уялиш ҳисси пайдо бўлмаса – ҳеч нимани уларга тушунтиролмайсиз. Шу боис ҳам ҳалтура ва кофиябозлик мусобакаси кейинги йилларда жуда авж олиб кетди.

Б.Ф.: – *Шу ўринда ўқув юртлари учун чиқарилган адабиёт дарсликлари, ҳозирги тил ва адабиёт таълими тўғрисидаги фикрларингиз, тақлиф-мулоҳазаларингизни айтиб ўтсангиз.*

И.Х.: – Бир адабиёт дарслиги ҳақида гапириб балоларга қолай дедим... Шунга қарамасдан айтай: дасрлик ёзишдан олдин кўзланган талаб ва натижалар аниқ белгиланиши керак. Адабиёт дарслиги ўқувчининг ақл-идроки баробарида руҳи, кўнгли, тасаввур ва ҳаёлотиға ҳам таъсир ўтказиши зарур. Ундаги тил ва ифода тиниклиги, таҳлил ва талқин аниқлигини ўқувчи узок пайт эслаши лозим. Миллий туйғу, ҳақиқат ва ҳуррият ҳисси, гўзаллик ва нафосат завқини навқирон авлод қалбида, аввало, дасрлик куртаклантиради. Бунақа дасрлик борлигини шахсан мен ҳали билмайман.

Б.Ф.: – *Адабиётдан бўлсам узр-қу-я, менимча, китобхонлик ҳам тугма фазилат бўлса керак. Эҳтимол, кун сайин камёб бўлиб бораётган бу ҳислат ҳам суяк сурар, қондан ўтар. Ўзимизни алдаб нима қиламиз, ёшларда борган сари китобнинг қудратига ишонч йўқолиб кетяпти. Сабаби аён: ҳеч ким китоб ўқиб “шаҳар олиб” бермаяпти. Йўллаб, балки, умр бўйи қўлиға китоб олмайдиғанлар ҳам бинойидай яшаяпти. Бундан таъқари, мутолаа ҳам меҳнат. Ундан кўра яшашнинг осонроқ йўлларини қидирган маъқул. Кўнлаб ёшларда ана шундай кайфият ҳукмронға ўхшайди. Шунданми, улар моддий-маиший орзулар ортидан эргашиб бораётганини англаб-англолмай қолишяпти, шекилли. Ўлғудай китобхўрларни кўриб, уларнинг ҳаёти ҳаминқадар*

эгани ёш қалбларни қониқтирмаётган бўлиши ҳам мумкин. Баъзан ҳақиқий китобхонларнинг ўзи ҳам бошқаларни китобдан “совитаётган” кўришади. Уларнинг “ғалати” қилиқлари, ўта одамовилиги салбий таассурот уйғотади... Бундан ташқари, “Ёшлар китоб ўқимаётти” деган таънадаинолларда кўпроқ бадиий адабиёт назарда тутилаётганга ўхшаيدди. Ахир, китоб фақат бадиий бўлмайди-ку. Илмий, сиёсий, диний... адабиётлар дегандек... Умуман, китоб ўқиш бўйича нималарни тавсия этасиз? Қайси китобларни мутолаа қилган мақбул?

И.Х.: – Бир пайтлар мактаб дарслигида Абдурахмон Жомийнинг “Жаҳонда китобдан яхши ёр бўлмас” сатри билан бошланадиган рубойисини ўқиганмиз. Орадан қанча вақт, қанча замон ўтди, лекин мен юқоридаги мисрада айтилган фикрга бугун энди тўлиқ ишонаман. Ишонаман дейиш камлик қилар – китобдан беғараз, китобдан беминнат мусоҳиб топилмаслигига икрорим ҳам бор. Шундай бўлса-да, китобни кўкларга кўтариб мактаб, унга кўр-кўрона топиниш тарафдори эмасман. Одамлар ҳар хил бўлганидек, китоблар ҳам турлича: бири моҳиятан яроқсиз, иккинчиси ёлғон ва алдов тарғиботчиси, бошқа бирлари истеъдодсизлик ва ўртамиёналик намунаси... Шунинг учун ҳамма китоб онг ва идрокка яхши таъсир ўтказиб, фикрни бойитади, деган гапни эсан чиқариш керак. Негаки, зеҳни ўтмаслаштириб, дид ва савияни бузадиган китоблар ҳам дунёда кам эмас. Масалан, ёзувчи, шоир ва олимлардан кўпчилигининг шу кунларда нашр этилаётган китобларини ўқимаган киши ҳеч нима ютказмайди. Тўғри, китобдан йироқлашув оғрикли бир масалага айланиб қолди. Аммо буни фожиага қараб бурмаслик керак. Тасаввур этайликки, ҳамма бирданига китобхонликка шўнғиб кетди – нима ўзгаради? Илм-фан, бадиий адабиёт тармоқларига қараб одамлар онгида аввалгига нисбатан факт ва маълумот кўпроқ йиғилади, фикр-тушунчаларда баъзи ўзгаришлар юзага чиқади. Бироқ одамнинг ўзлиги, яъни башарий “мен”ида ҳеч қандай силжиш, янгиланиш рўй бермайди. Бунга сабаб нима? Сабаб – дин, фалсафа, адабиёт, санъат ва сиёсатга бағишланган

кўпдан кўп асарларнинг инсон Рухига теран таъсир ўтказолмаслиги ҳамда унинг инонч “калъа” сини ишғол эта олмаслигидадир.

Шундай кимсалар борки, хасталикни хасталиклари учун, риёни риёкорликлари учун севишади. Ва шу сеvgи тугёни билан бошкаларга ташланишади. Ташланган сари гўё ботинлари ёришади. Бундай кин ва адоват кашкирларининг феъл-атворини ҳеч қанака китоб билан ислох қилиб бўлмайди. Бас, шундок экан, китобни китобдан фавқулодда жиддийг ила фарқлаб, кейин унинг куч-қувватини баҳолаш жоиз.

Айрим китоблар ўувчининг хаётга аралашиш эҳтиросини пасайтириб, унда китобийлик кўникмасини орттиради. Оқибат нима бўлади? Хаётгий хис-туйғулардан китобий майллар ғолиб чиқиб, инсон вокеликка хуркиб, чўчиб-қўркиб қарайдиган ва курук мушоҳададан нари ўтолмайдиган бир жонзотга ўхшаб қолади. Одатда, мана шундай кимсаларнинг китобхўрлик “талант”и ёшлар онгига ёмон таъсир ўтказади.

Хуллас, ҳадеб китоб ўкимасликнинг зиёнидан гапиравермасдан, китоб ўқишдан туғилажак зарарлардан ҳам сўзлаш керак. Ана шунда муаммонинг “кўз”и очилиб, танлаб ўқиш малакаси устида жиддий бош қотирилиши мумкин.

“Оммабоп китобларда бадбўйлик бор. Чунки уларга майда одамларнинг хиди сингмиш”, дейди Ф.Нитше. Бу – тўғри фикр. Тўғрилиги учун ҳам бора-бора бунака китобларни қўлга олиб варақлаш истагидан тамоман фориг бўламиз.

“Ёшлик” журнали, 2013 йил №3

МУНДАРИЖА

I. МОҲИЯТ ТАРМОҚЛАРИ

Мустақиллик хикмати ва ҳиммати.....	3
Холик – ошиқ, инсон – маъшук.....	9
Навоий ва юнон фалсафаси.....	18
“Зоҳид бўлма, обид бўлма...”	28
Комиллик орзуси.....	34
Тафаккур ва тасаввур чечаклари.....	37
Рух ва маъно сорбони.....	43
Навоий ва Бобур.....	61
Адабий таъсир ва илҳом самаралари.....	70

II. ШЕЪР ШАРҲИ ВА ТАЛҚИНЛАРИ

“Ҳар қачон ул кемаға...”	77
“Фалакдин ҳар лаҳза...”	80
“Ишқ аро душвордур...”	86
“Кўнгул ичра ғам камлиги асру...”	89
“Ё рабки, фано базмида...”	93
“Чорасизнинг чораси”	98
“Гар қуёш васлин тиларсен...”	99
“Фалонға ажаб ҳол эрурким...”	104
“Камол эт касбким”	105
“Бийик мақомиға улким...”	106
“Не раҳравики, тожи хидоят...”	108

“Юзига асли ёмоннинг...”	109
“Важхи маош учун...”	110
“Чун манга лутф этти шох...”	114
“Қаноат гўшасин тутқилки...”	116
“Бордилар ёмгур дуосин килгали аҳли риё...”	117
“Тавозўъ яхши, аммо...”	118
“Ғазалда уч киши...”	120
“Тилингни асрагил...”	123

III. АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

“Кимки беишк илму дониш истагай...”	128
“Муаммонинг кўзи очилса...”	138

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ

СЎЗДАГИ ЎЗЛИК

Мухаррир	Б. Ботиров
Техник муҳаррир	Л. Ҳажибеков
Дизайнер	Б. Тўхлиев
Саҳифаловчи	Б. Раҳматов

Нашриёт литсензияси: АІ №234, 11.02.2013.

Босишга руҳсат этилди: 20.12.2013.

Офсет қоғози. қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆

Times New Roman гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб нашриёти т.: 6,3 Шартли б.т.: 9,5.

Адади 200 нусха. Буюртма № 46

«Bayoz» нашриётида нашрга тайёрланди

bayoz2010@yandex.ru

(8-371) 255-34-80

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент. Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.

